

Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

ΣΤΑΘΜΟΣ ΜΕΓΑΣ

ΕΝ ΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Υ Π Ο

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐκτ. Καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν

1. Εἰσαγωγή.

Ἡ Ἐκκλησία ἐώρτασε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος 1973 τὴν 1600ὴν ἐπέτειον τῆς κοιμήσεως τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, τὸν ὁποῖον ἐθεώρησε Μέγαν καὶ ὠνόμασε «κέρασ σωτηρίας»¹, «λίθον ἀκρογωνιαῖον»² καὶ «νόμον ὀρθοδοξίας»³.

Εἶδεν ἡ Ἐκκλησία οὕτω τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, ἐπειδὴ οὗτος ἐγένετο κυριολεκτικῶς τὸ ἱερὸν σκεῦος τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κυρίου, τὸ σκεῦος τῆς φανερώσεως τοῦ θείου θελήματος ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ⁴ κατὰ τὴν ἀπαίτησιν καὶ τὴν βίαν⁵ τῶν καιρῶν καὶ τῶν περιστάσεων. Τιμῶμεν τὴν μνήμην του, διότι ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος ἀπέβη Πατὴρ καὶ Διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο δὲ σημαίνει ὅτι ὁ ἱερός ἀνὴρ ἐξέφρασεν εἰς τοὺς χρόνους

---

1. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας Ζ': «Καὶ οὐκ ἔχω λέγειν, πότερον ἀρετῆς ἄθλον, ἢ τῆς Ἐκκλησίας πηγὴν καὶ ζωὴν, τὴν ἱερωσύνην λαμβάνει. Ἐβδει γὰρ ἐκλείπουσαν ταύτην τῷ δίψει τῆς ἀληθείας, ὡσπερ τὸν Ἰσραήλ, ποτισθῆναι, ἢ, ὡσπερ τὸν Ἡλίαν, ἐκ τοῦ χεμάρρου, κατεψυγμένης ἀνοβρίᾳ τῆς γῆς, ἀναψῆσαι καὶ μικρὰ πνέουσιν ἀναζωοποιηθῆναι καὶ σπέρμα τῷ Ἰσραήλ ὑποληφθῆναι. Ἴνα μὴ γενώμεθα ὡς Σάδομα καὶ Γόμορρα, ὧν περιβόητος μὲν ἡ κακία, περιβοητοτέρα δὲ ἡ ἀπώλεια, πυρὶ καὶ θεῖῳ κατακλεισθέντων» διὰ τοῦτο ἠγγέρθη κέρασ σωτηρίας ἡμῖν, ἥδη κειμένους, καὶ λίθος ἀκρογωνιαῖος, συνδέων ἑαυτῷ τε καὶ ἀλλήλοις ἡμᾶς, ἐνεβλήθη κατὰ καιρὸν ἢ πῦρ καθαρτήριον τῆς φαύλης ὕλης καὶ μοχθηρᾶς ἢ πτύον γεωργικόν, ᾧ τὸ κοῦφον τῶν δογμάτων καὶ τὸ βαρὺ διακρίνεται ἢ μάχαιρα τὰς τῆς κακίας ρίζας ἐκτέμνουσα» (PG 35, 1088C-1889A).

2. Αὐτόθι.

3. Ἐνθ' ἄνωτ., PG 35, 1128A.

4. «ἐνεβλήθη κατὰ καιρὸν» ὑπὸ τοῦ Θεοῦ (ἐνθ' ἄνωτ., PG 35, 1089A).

5. Πρβλ. Μεγάλου Φωτίου, Ἐπιστολὴ Ε', Πρὸς Ἀρχιεπίσκοπον Ἀκυλίας ι', ἐν Ἰ. Β α λ έ τ τ α, Φωτίου ἐπιστολαί, Λονδῖνον 1864, σελ. 196.

του τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ ἐνώσει αὐτοῦ μετὰ τῆς ἁγίας Τριάδος ἐγένετο ὁ ἴδιος, ὡς πρόσωπον, εἰκὼν τῆς Ἐκκλησίας παραδειγματικῆ καὶ αὐθεντικῆ. Μάλιστα δὲ τοῦ ἐδόθη ἡ χάρις τῆς θεολογίας, ἡ χάρις τῆς θεωρίας τῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν θείαν πραγματικότητα.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ δευτέρου τῶν Θεολόγων τῆς Ἐκκλησίας μας, δηλαδή τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἔφθασεν εἰς τοιοῦτον μέτρον θεογνωσίας ἢ, ὀρθότερον, μετοχῆς εἰς τὸ θεῖον, ὥστε «Θεῶ συγγενέσθαι καὶ τῷ ἀκραιφνεστάτῳ φωτὶ κραθῆναι, καθόσον ἐφικτὸν ἀνθρωπίνῃ φύσει»⁶. Οὕτω ἠδυνήθη νὰ ἐμβλέψῃ «πρὸς τὰς τῆς ἀληθείας αὐγάς»⁷. Ἡδυνήθη νὰ λάβῃ πείραν, νὰ δοκιμάσῃ προσωπικὴν πνευματικὴν ἐμπειρίαν ὅσων ἢ ἀνταυγείων τῆς θείας πραγματικότητος. Καὶ ἀφ' ἧς ἐξέφρασεν αὐθεντικῶς καὶ πιστῶς τὴν ἱεράν αὐτὴν ἐμπειρίαν εἰς τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἅγιος Πατὴρ ἡμῶν Ἀθανάσιος ἀπέβη Πατὴρ καὶ Διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας, θεολόγος Μέγας αὐτῆς. Κατὰ τοῦτο δὲ ἡ προσωπικὴ θεολογικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ του πορεία ταυτίζεται μὲ τὴν πορείαν τῆς Ἐκκλησίας⁸.

Τ' ἀνωτέρω κατανοοῦνται, ὅταν σκεφθῆ τις ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐν τῷ κόσμῳ ἀποτελεῖ τὸ ἱερόν γεγονός τῆς πραγματικῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν μετὰ τῆς θείας πραγματικότητος, δηλ. μετὰ τῆς μιᾶς καὶ μοναδικῆς ἀληθείας. Πρόσωπα δὲ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα κατ' ἐξοχὴν φανερόνουν δυναμικῶς τὴν γνησιότητα τῆς ἱερᾶς αὐτῆς κοινωνίας καὶ καθοδηγοῦν εἰς αὐτήν, εἶναι οἱ Πατέρες καὶ Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, ἐν οἷς ἐκ τῶν κορυφαίων καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος. Εἰς αὐτοῦ τὴν θεολογίαν, τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ ἐπιτεύγματα⁹ ἐστηρίχθη, ἔζησε καὶ ἠκοδόμησε περαιτέρω ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ. Ἐγένετο δηλαδή ὁ Ἀθανάσιος πράγματι «στῦλος»¹⁰ τῆς Ἐκκλησίας, ὄχι μόνον διὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ δι' ἅπασαν τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ πορείαν αὐτῆς: πρῶτον, διότι ἡ θεολογία του ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οὗτος ἐκράθη ὄντως τῷ ἀληθινῷ φωτὶ¹¹ καὶ προσέβλεψε πρὸς τὰς αὐγάς τῆς ἀληθείας καὶ εἶδεν αὐτάς: δεύτερον,

6. Γρηγορίου Θεολόγου, PG 35, 1084C.

7. Αὐτόθι.

8. Πρβλ. Ἰ. Καρμύρη, Ἐκκλησιολογία, Ἀθήναι 1973, σελ. 679, καὶ J. Quasten, Patrology, III, Utrecht 1963, σελ. 66.

9. Πρβλ. καὶ H. von Campenhausen, Griechische Kirchenväter, Stuttgart 1957, σελ. 73.

10. Ὁ χαρακτηρισμός, ὅστις ὀφείλεται εἰς τὸν Θεολόγον Γρηγόριον (PG 35, 1112B), ἀποτελεῖ ἐκπεφρασμένην πίστιν τῆς Ἐκκλησίας, ψαλλούσης εἰς τὸ Ἀπολυτίκιον τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός:

«Στῦλος γέγονας Ὁρθοδοξίας,
θελοῖς δόγμασιν ὑποστηρίξων
τὴν Ἐκκλησίαν, Ἱεράρχα Ἀθανάσιε...»

11. PG 35, 1084C.

διότι ἡ Ἐκκλησία ἐκύρωσε τὸ ἀύθεντικὸν τῆς θεογνωσίας του καὶ τῆς θεολογίας του· καὶ τρίτον, διότι ἡ Ἐκκλησία ὅ,τι ἀπαξ κυρώσει, οὐδέποτε τὸ ἀμφισβητεῖ. Ἐὰν ἔπραττε τὸ ἀντίθετον, δὲν θὰ ἦτο Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ἐκκλησία τοῦ Δήμου.

Ὁ περιωρισμένος χρόνος καὶ χῶρος δὲν ἐπιτρέπουν νὰ εἰσέλθωμεν ὅσον χρειάζεται εἰς τὸ ἱερὸν βάθος τοῦ προσώπου τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ νὰ ὀμιλήσωμεν δι' αὐτόν, ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ μεγαλωσύνη του. Πῶς δὲ καὶ νὰ ἐρευνήσωμεν γνόφον ἱερὸν, οἷος εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, κατ' ἐξοχὴν εἰκῶν τῆς ἀσυγχύτως καὶ ἀδιαιρέτως ἀνακράσεως τοῦ κτιστοῦ μετὰ τοῦ ἀκτίστου!

Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ὠφείλομεν νὰ συνεχίσωμεν τὸν λόγον περὶ τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοποθετοῦντες τὸν ἱερὸν ἄνδρα ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ προβληματικῇ τῆς ἐποχῆς του, διὰ νὰ κατανοηθοῦν ὀρθῶς ἡ θεολογικὴ του πορεία καὶ τὰ ἐπιτεύγματα του.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς ἐποχῆς του ἐγνώρισεν ὁμολογουμένως τόσον βαθεῖαν, ἐκτεταμένην καὶ συγκλονιστικὴν κρίσιν¹², ὥστε ὁ Θεολόγος Γρηγόριος νὰ εἴπῃ, ὅτι θὰ ἐγινόμεθα Σόδομα καὶ Γόμορρα, ἐὰν δὲν ἡγείρετο «κέρας σωτηρίας»¹³, ἀνὴρ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου.

2. Βιογραφικά τινά.

Ὁ Ἀθανάσιος ἐγεννήθη περὶ τὸ 295 εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν ἐπιφανεστέραν χοάνην θρησκευτῶν, πολιτισμῶν καὶ φιλοσοφικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς. Στερούμεθα λεπτομερῶν πληροφοριῶν διὰ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν καὶ τὸ διάστημα μέχρι τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὸν ἐπίσκοπικὸν θρόνον τῆς Ἀλεξάνδρειας. Γνωρίζομεν ὅτι ἐσπούδασεν εἰς τὰς πολλὰς ἀλεξανδρινὰς σχολὰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν θύραθεν γραμματείαν¹⁴, ὡς δύναται τις εὐχερῶς

12. Ἡ ἐσωτερικὴ κρίσις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ Δ' αἰῶνος ἦτο ἡ μεγαλυτέρα ἐξ ὧν ἐγνώρισεν ἡ Ἐκκλησία, διότι, ἐνῶ οἱ παράγοντες τῆς κακοδοξίας καὶ τῆς ἐκκοσμικεύσεως μετέτρεπον αὐτὴν εἰς φιλοσοφίαν καὶ εἰδωλολατρίαν, οἱ φορεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος καὶ ἔτοιμοι καθ' ὅλα δὲν ἦσαν πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ κακοῦ καὶ ὀλίγοι ἐνεφανίζοντο καὶ εὐχερῶς οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν ὑπέκυπτον εἰς τὴν πίεσιν τῆς πολυμόρφου κακοδοξίας καὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, τασσομένης ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὲρ τῆς κακοδοξίας.

13. Βλ. σημ. 1.

14. Διὰ τὸν βίον καὶ τὴν δραστηριότητα γενικῶς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου δύναται τις νὰ συμβουλευθῇ, πλὴν τοῦ ἐγκομίου τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου (PG 35, 1081-1228) εἰς τὸν Ἀθανάσιον, ἀρχαιότατον συριακὸν κείμενον (ἀγγλικὴ μετάφρασις ἐν A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, ser. 2, vol. 4, σελ. 503-506), τὴν «Ἀκέφαλον Ἱστορίαν» (διὰ τὰ ἔτη 346 ἕως 373), ἐκδοθεῖσαν καὶ ἐν PG 26, 1443 ἐξ., ὡς καὶ ἔργα ἐξετάζοντα τὰ ποικίλα κοπτικὰ ἀποσπάσματα, διὰ τῶν ὁποίων ρί-

νὰ συμπεράνη ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἔργων του. Ἐπί τι δὲ χρονικὸν διάστημα ἔζησεν, ὡς εἰς δεῦτερον πολυσήμαντον σχολεῖον, εἰς τὴν ἔρημον τῆς Θηβαΐδος, πλησίον πεπειραμένων ἀββάδων, τοῦθ' ὅπερ ἐπέδρασε βαθύτατα ἐπὶ τὴν καθόλου διαμόρφωσίν του.

Τὸ 319 προσχειρίσθη εἰς διάκονον καὶ εἷτα εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν ὡς γραμματεὺς τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἀλεξάνδρου, τὸν ὁποῖον μάλιστα, γέροντα πλέον, συνώδευσεν εἰς τὴν πρώτην οἰκουμενικὴν Σύνοδον τῆς Νικαίας, διὰ τὴν ὁποίαν, φαίνεται, εἶχεν ἤδη ἐργασθῆ θεολογικῶς.

Τὸ 328, εἰς κρίσιμον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν στιγμὴν, διαδέχεται τὸν ἀποθανόντα Ἀλέξανδρον καὶ συνεχίζει μὲ ἀκατάβλητον θάρρος ἐπὶ τεσσαράκοντα καὶ πέντε ἔτη τὸν σκληρότατον ἀγῶνα ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας ἀπὸ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν καταδίκην τοῦ ἀρειανισμοῦ.

Καὶ μολοντί ὁ Ἀθανάσιος ἔζησε καὶ ἔδρασεν εἰς ἐποχὴν γενικῶς ἐξωτερικῆς εἰρήνης διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ὁ ἴδιος ὑπέστη διωγμούς καὶ ἐξορίας καὶ ταπεινώσεις, αἱ ὁποῖαι τοῦ ἐδημιούργουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἔζη εἰς τὴν προηγθεῖσαν ἐποχὴν τῶν φοβερῶν καὶ ἀπηνῶν διωγμῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Πεντάκις ἐξεθρονίσθη καὶ ἀπεστάλη ἢ κατέφυγεν εἰς ἐξορίαν, ὅπου διῆλθε περισσότερα τῶν δέκα καὶ ἑπτὰ ἐτῶν. Σειρὰ ὅλη πανισχύρων αὐτοκρατόρων καὶ δυναμικῶν ἀνδρῶν τῆς πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐστράφησαν ἐναντίον του. Ἀλλ' ὁ Ἀθανάσιος ἔμεινεν ἀπόλυτα σταθερὸς εἰς τὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποίαν τοῦ ἐφάνέρωσε τὸ ἅγιον Πνεῦμα, μολοντί ἐχρειάσθη κάποτε νὰ ἐλιχθῆ, νὰ ἀλλάξῃ τακτικὴν, νὰ μετὰσχῃ συνόδων, αἱ ὁποῖαι συνεκροτοῦντο ἐξ αἰρετικῶν — καταδικασθέντων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας — νὰ ἀνεχθῆ, νὰ ἀπολογηθῆ καὶ ἐνώπιον αἰρετικῶν.

Τὸ 335 ἐκθρονίζεται διὰ πρώτην φοράν ὑπὸ τῆς ἐν Τύρῳ συνόδου καὶ ἐξορίζεται εἰς Τρέβηρα τῆς Γαλλίας. Ἄμα τῷ θανάτῳ τοῦ Μ. Κωνσταντίου ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἔδραν του, ἀλλὰ καταδικάζεται ἐκ νέου ὑπὸ νέας συνόδου, ἐν Ἀντιοχείᾳ ταύτης, τοῦ ἔτους 339. Ὁ Ἀθανάσιος καταφεύγει εἰς Ρώμην καὶ δημιουργεῖ τοιαύτας προϋποθέσεις, ὥστε ὀλόκληρος ἡ τότε χριστιανικὴ

πεταὶ φῶς εἰς τὸν βίον τοῦ Ἀθανασίου (O. von Lemm, Koptische Fragmente zur Patriarchengeschichte Alexandriens, ἐν Πρακτικὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας τῆς Πητρούπολεως, σειρὰ 7, τόμος 36, Νο 11, ἔτους 1888· καὶ σειρὰ 8, τόμος 11, Νο 4, ἔτους 1912. L. Lefort, Athanasiana Coptica, ἐν Muséon 69 [1956], 233-241). Συνθετικὰ ἔργα περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ἔγραψαν παλαιότερον οἱ G. Bardy, Saint Athanase³, Paris 1925, ὁ Μιχαήλ Κωνσταντινίδης, Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθῆναι 1937, κ.ἄ. Σειρὰ ἱστοριογραμματολογικῶν μελετῶν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον καὶ ὁ E. Schwartz, Zur Geschichte des Athanasius, ἐν τοῦ αὐτοῦ, Gesammelte Schriften, III, Berlin 1959 (ἐπανέκδοσις). Τὰ πατρολογικὰ ἐγχειρίδια καὶ τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά παρέχουν ὡσαύτως βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀθανασίου.

Δύσας νὰ γίνῃ κυριολεκτικῶς ἀθανασιανή¹⁵. Διότι ὁ ἱερός ἀνὴρ ὠδήγησεν αὐτὴν εἰς τὸ κέντρον τῆς θεολογικῆς του σκέψεως, τῆς ἐγνώρισεν τὸ μοναστικὸν καὶ ἀσκητικὸν πνεῦμα μὲ ἀποτελέσματα τεραστίας σημασίας, τὴν ἐνεθάρρυνε καὶ τὴν ἐστερέωσεν εἰς τὸν ἀντιαρειανικὸν ἀγῶνα τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ 346, θανόντος ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ σφετεριστοῦ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ θρόνου Γρηγορίου τοῦ Καππαδόκου, ἐπανέρχεται θριαμβευτικῶς εἰς Ἀλεξάνδρειαν, τῇ ἐπεμβάσει καὶ τοῦ βασιλέως Κώνσταντος. Μετ' ὀλίγον ὅμως ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κώνσταντος Κωνστάντιος γίνεται μονοκράτωρ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, καί, δυσμενῶς ἤδη ἔναντι τοῦ Ἀθανασίου διακείμενος, συγκροτεῖ τὸ 353 καὶ 355 συνόδους, αἱ ὁποῖαι καταδικάζουν τὸν Ἀθανάσιον ἐπὶ τῇ βάσει καὶ πάλιν ἀσυστάτων ψευδῶν, ὅσον καὶ ἀνατριχιαστικῶν, κατηγοριῶν.

Βιαζόμενος καὶ πάλιν, φεύγει, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ἀγωνίζεται ἐν παντὶ καὶ πάντοτε, γραπτῶς καὶ προφορικῶς, διὰ τὴν πρωταρχικὴν ὑπόθεσιν, δηλ. τὴν ἀλήθειαν, καὶ τὴν δευτερεύουσαν, δηλ. τὴν ἀθωότητά του. Ἐταξίδευσεν πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Μικρασίας, τῆς Δύσεως. Συνεκάλεσε καὶ καθωδήγησε συνόδους. Ἐπεισεν ἀγαθοὺς καὶ ἐταπείνωσεν ἰσχυροὺς. Τὸ πρόσωπόν του ἐμαρτύρει τὸ θεόπνευστον τῆς διδασκαλίας του καὶ τὸ βλέμμα του ὡς ἀετοῦ ἐκαθῆλwane τοὺς ἀσεβεῖς.

Τὸ 362 ὁ παγανιστὴς αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς ἐπαναφέρει εἰς τὴν ἔδραν του τὸν Ἀθανάσιον, ἀλλὰ ὁ ἴδιος εἶτα τὸν ἐξορίζει, διότι ἐνωρὶς καὶ ὀρθῶς διέγνωσεν, ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἦτο μέγα ἐμπόδιον εἰς τὴν ἀναβίωσιν τοῦ συστήματος τῆς ἐθνικῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν εὐγενεστέραν αὐτῆς φιλοσοφικὴν μορφήν. Ὁ Ἰουλιανὸς ὅμως ὑπῆρξεν ὀλιγόβιος καὶ τὸ 363 ὁ Ἀθανάσιος εὗρσκειται πάλιν εἰς τὸν θρόνον του, τῇ βοήθειᾳ τοῦ ὀρθοδόξου μὲν, ἀλλ' ὀλιγοβίου ἐπίσης αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ. Ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον Οὐάλης, ἀρειανόφρων ἐκ τῶν σκληροτέρων, κατεδίωξε τὸν Ἀθανάσιον (ἐπὶ τέσσαρας μῆνας κατὰ τὰ ἔτη 365 καὶ 366), ἀλλ' ὑπεχρεώθη, τῇ ἰσχυρᾷ πιέσει τοῦ λαοῦ, εἰς ἀνάκλησιν τοῦ μεγάλου ἱεράρχου, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀπολύτως ἐπιβληθῆ εἰς τὴν ὀρθόδοξον καθολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἀδιαμφισβήτητος φορεὺς τῆς ἀληθείας καὶ δὴ καὶ ὡς ὁ κορυφαῖος τῶν ἐπισκόπων τῆς, ὥστε νὰ τοῦ ἀναγνωρίζεται «τῆς οἰκουμένης πάσης ἐπιστασία»¹⁶.

Ἡ ἐκδημία του συνέβη τὸ 373, ἀφοῦ εἶχε δημιουργήσει τὰς ἀναγκαίας προϋποθέσεις διὰ τὴν τελικὴν νίκην τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποῖαν προεγεύθη, ἀλλὰ δὲν ἀπῆλαυσεν. Ἔδοξε τῷ ἁγίῳ Πνεύματι ὁ τελικὸς θρίαμβος τῶν ἀγώνων τοῦ Πατρὸς καὶ Διδασκάλου Ἀθανασίου νὰ γίνῃ τὸ 379. «Ἐξ ἔτη μετὰ τὴν κοίμησιν αὐτοῦ, ὅτε ἡ πνευματικὴ σκυτάλη καὶ ἡ «ἐπιστασία» τῆς ὀρθο-

15. Πρβλ. καὶ τὴν σχετικὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου, PG 35, 1088B, 16. PG 35, 1088C.

δόξου οἰκουμένης εἶχεν ἀναληφθῆ ὑπὸ τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν Βασιλείου καὶ Γρηγορίου.

3. Ἡ κρίσις τῆς ἐποχῆς.

Δι' ὧσων ἐν ἄκρᾳ συντομία εἵπομεν, δὲν περιεγράψαμεν ἀσφαλῶς τὸν βίον, τὸ ἔργον καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ πολλοῦ Ἀθανασίου. Ὑπεγράμμισαμεν ἀπλῶς τὸ γεγονός, ὅτι οὗτος διὰ βίου ἠγωνίσθη σκληρῶς καὶ ὅτι πολλάκις ἐδιώχθη ἀπηνῶς.

Διατὶ ὅμως πάντα ταῦτα; Δικαιολογοῦνται αἱ θυσίαι τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἀγίου, νομιμοποιοῦνται οἱ ἀγῶνές του;

Τὸ πλέγμα τοῦ προβλήματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔπρεπε κυριολεκτικῶς νὰ θέτῃ ἐν κινδύνῳ τὴν σωτηρίαν τῆς Ἐκκλησίας, διὰ νὰ δικαιολογητῆ τὸ μέγεθος τῶν θυσιῶν καὶ ἡ τραχύτης τῶν ἀγῶνων τοῦ Ἀθανασίου. Ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τοῦ πλέγματος τούτου ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς κατανόησιν καὶ ἀξιολόγησιν τῆς θεολογίας, τῶν ἀγῶνων καὶ τῆς καθόλου προσφορᾶς τοῦ Ἀθανασίου.

Ἰδοὺ λοιπὸν ἐν συντομίᾳ τὸ πρόβλημα, ὃ σταυρὸς τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ Δ' αἰῶνος.

Οἱ ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας διωγμοὶ εἶχον σταματήσει. Τὸ κράτος ἠνῶνει τὸν Χριστιανισμόν τόσον, ὥστε νὰ γίνῃ οὗτος ἡ θρησκεία τοῦ κράτους, μὲ ἀποτελέσματα θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ ἀνυπολογίστου σημασίας. Οἱ χριστιανοὶ κατελάμβανον νῦν μεγάλας κρατικὰς θέσεις καὶ ὤφειλον νὰ ἐργάζωνται καὶ νὰ ζοῦν χάριν δύο κυρίων, τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Χριστοῦ. Συγχρόνως οἱ χριστιανοὶ εἶχον τώρα τὴν δυνατότητα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην φορὰν, νὰ ἐπιδίδωνται εἰς τὰ γράμματα, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ὅπως καὶ ἔπραξαν. Ἡ εὐκαιρία τῆς μορφώσεως τοὺς παρεῖχε τὴν δυνατότητα νὰ διαλέγωνται μετὰ τῶν συγχρόνων ἐκπροσώπων τῶν γραμμάτων, τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων καὶ τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ γενικῶς. Ἀκόμη περισσότερο, οἱ πεπαιδευμένοι χριστιανοὶ καὶ μάλιστα οἱ ἐξ αὐτῶν συγγραφεῖς ἠδύναντο νὰ ὁμιλοῦν καὶ νὰ γράφουν τὴν γλῶσσαν τῆς συγχρόνου αὐτῶν ἐθνικῆς σκέψεως.

Ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς γλώσσης, ἀκόμη καὶ τῆς γνωστικῆς γραμματείας, ἀπὸ μέρους τῶν χριστιανῶν περιέκλειε τεράστιον κίνδυνον. Τὸν κίνδυνον τῆς λήψεως ὄχι μόνον τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου, δηλ. τῆς ὀρολογίας, ἀλλὰ μετ' αὐτοῦ καὶ τῶν ἀντιλήψεων, τοῦ περιεχομένου δηλ. τῶν ἐκάστοτε χρησιμοποιοῦμένων ὄρων.

Καὶ πολλοὶ δὲν ἀπέφυγον τὸν κίνδυνον. Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς μετὰ τὴν γλῶσσαν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μετὰ τὴν ὀρολογίαν αὐτῆς, ἐνεκολοποῦντο καὶ τὴν σκέψιν. Δηλ. συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς ἐσκέπτοντο μετὰ τὰς φιλο-

σοφικὰς κατηγορίας¹⁷ καὶ ὄχι μὲ τὰς βιβλικὰς. Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη μὲ τὸν Ἄρειον καὶ εἰς ἰκανὸν βαθμὸν μὲ τὸν ἱστορικὸν Εὐσέβιον Καισαρείας. Ὁ Ἄρειος ὑπέστη τὴν καταλυτικὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ δὴ καὶ τῶν κοσμολογικῶν ἀντιλήψεων, ὥστε νὰ δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ κοσμολόγος¹⁸ καὶ ὄχι θεολόγος. Ὁ Ἄρειος δηλ. ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας καὶ τῆς σχέσεως Υἱοῦ καὶ Πατρὸς εἰργάσθη ὄχι μὲ θεολογικὰς, ἀλλὰ μὲ κοσμολογικὰς προϋποθέσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογίας, μολονότι αὕτη εἶναι καταδικαστέα^{18α}.

Πόσον ὀλίγον θεολόγος ἦτο ὁ Ἄρειος, δεῖκνυε τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἤσκησε θεολογίαν, δὲν τὸν ἀπησχόλει ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὴν θεότητα καθ' ἑαυτήν¹⁹. Τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ ἰσχυρίζετο ὅτι «τῷ Υἱῷ ὁ Πατὴρ ἀόρατος ὑπάρχει καὶ

17. Πρβλ. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας στὸν ἅγιος Ἀθανάσιος, ἐν Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας, Ἀθήναι 1973, σελ. 10, ἐνθα ἐπισημαίνονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν σκέψιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ τελευταία ἐγνώρισε τὴν διαδικασίαν τῆς ὀριμάνσεως: «... ἡ χριστιανικὴ σκέψις ὀριμαζεῖ· αὐτὸ ὅμως γινόταν ἀργὰ καὶ βαθμιαίᾳ». Καὶ ὀλίγον περαιτέρω ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς: «Στὴ σκέψι τῶν πρώτων χριστιανῶν ἡ περὶ Θεοῦ ἰδέα βαθμιαία μόνο καὶ σιγά-σιγά ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν «κοσμολογικὴν» αὐτὴ τοποθέτησι, ἀπὸ τὴν τοποθέτησι δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες συνήθιζαν νὰ διαμορφώνουν τὶς ἔννοιες τοῦ εἰχᾶν περὶ Θεοῦ» (σελ. 11).

18. Πρβλ. καὶ ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 17.

18α. «Ἐὶ οὐκ ἔστιν ὡς ἄνθρωπος ὁ Θεός... οὐ δεῖ τὰ ἀνθρώπων ἐπ' αὐτοῦ λογιζέσθαι» (Κατὰ Ἄρειαν. Α 21). Πρβλ. καὶ § 22,23. Καί: «οὐ δεῖ τὴν τοῦ Θεοῦ γέννησιν παραβάλλειν τῇ τῶν ἀνθρώπων φύσει» (ἐνθ' ἄνωτ. 28). «Ἐτι δ' εὐκρινέστερον καὶ ἀναλυτικότερον εἶναι τὸ κεφάλαιον 57 τοῦ Α' κατὰ Ἀρειανῶν Λόγου: «Ἄλλ' ἐντραπήσονται τοιαῦτα φανταζόμενοι παρὰ μὲν τοῦ ὑμῶνδοῦ λέγοντος: <Τίς ὁμοιωθήσεται τῷ Κυρίῳ ἐν υἱοῖς Θεοῦ> (Ψαλμ. 88,7) καὶ <τίς ὁμοίός σοι ἐν θεοῖς, Κύριε> (Ψαλμ. 85,8); Ἀκούσονται δὲ ὅμως, ἐὰν ἄρα κἄν οὕτω μάθωσιν, ὡς ἐν μὲν τοῖς ὁμογενέσιν ὁμολογοῦμένως φιλεῖ τὰ τῆς συγκρίσεως γίνεσθαι καὶ οὐκ ἐν τοῖς ἑτερογενέσιν. Οὐδεὶς γοῦν Θεὸν συγκρίνει πρὸς ἄνθρωπον, οὐδὲ πάλιν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἄλογα, οὐδὲ ξύλα πρὸς λίθους, διὰ τὸ ἀνόμοιον τῆς φύσεως. Ἀλλὰ Θεὸς μὲν ἀσύγκριτον ἔστι πρᾶγμα· ἄνθρωπος δὲ πρὸς ἄνθρωπον συγκρίνεται· καὶ οὐκ ἂν τις ἐπὶ τούτων εἴποι τὸ <κρεῖττον>, ἀλλὰ τὸ <μᾶλλον> καὶ τὸ <πλέον>... Ἐπὶ δὲ τῶν ἑτερογενῶν, ὅταν ταῦτά τις παραβάλλῃ πρὸς ἄλληλα, τότε τὸ <κρεῖττον> πρὸς τὸ διαλλάτον λέγεται, καθάπερ ἐπὶ τῆς σοφίας καὶ τῶν λίθων εἴρηται. Ἐὶ μὲν οὖν εἰρηκῶς ἦν ὁ ἀπόστολος <τοσοῦτω μᾶλλον ὁ Υἱὸς τῶν ἀγγέλων προάγει, ἢ τοσοῦτω μείζων ἐστίν, ἢν ἂν ὑμῖν πρόφασις, ὡς συγκρινόμενου τοῦ Υἱοῦ πρὸς τοὺς ἀγγέλους· νῦν δέ, λέγων κρεῖττονα αὐτὸν εἶναι καὶ τοσοῦτω διαφέρειν ὅσῳ διέστηκεν υἱὸς δούλων, δείκνυσιν αὐτὸν ἄλλον εἶναι τὸν θεμελιώσαντα τὰ πάντα, δείκνυσιν ἄλλον αὐτὸν εἶναι πάντων τῶν γενητῶν. Ἄλλου δὲ καὶ ἑτεροῦσίου αὐτοῦ ὄντος παρὰ τὴν τῶν γενητῶν φύσιν, ποία τῆς οὐσίας αὐτοῦ σύγκρισις ἢ ὁμοίότης πρὸς τὰ γενητά»;

19. Τοῦτο ἦτο ἐπόμενον, ἀφοῦ ὡς ἄνθρωποι γνωρίζομεν μόνον τὸν Λόγον, ὅστις οὐδὲ κἄν ὁμοίος τῷ Πατρὶ εἶναι. Γνωρίζωμ τὶς τὸ κτίσμα τοῦ Θεοῦ, δὲν ἠδύνατο νὰ γνωρίζῃ τί συμβαίνει εἰς τὴν οὐσίαν ἢ τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ (Ἀθανασίου, Κατὰ Ἄρειαν. Α 6).

οὔτε ὄρᾶν, οὔτε γινώσκειν τελείως καὶ ἀκριβῶς δύναται ὁ Λόγος τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα»²⁰. Ἡ θεότης ἦτο προσιτῆ εἰς τὸν Ἄρειον μόνον διὰ τῆς δημιουργίας. Στάσις τυπικὰ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀπολογητῶν. Κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν σκέψιν του ἐχώρει μόνον τοῦτο: Ἡ ἀρχὴ ἐξ ἧς προῆλθον τὰ πάντα ἦτο μία. Αἰώνιος καὶ ἀγέννητος εἶναι εἷς, ὁ Θεός, ὅστις εἶτα (ἔστω καὶ «πρὸ αἰώνων») ²¹ γίνεται πατήρ.

Καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀναλογίας: Ὅπως τὰ τέκνα ἔπονται χρονικῶς τῶν γονέων καὶ δὲν ὑπῆρχον πάντοτε, οὕτω καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐδημιουργήθη ἐν χρόνῳ καὶ ἄρα δὲν δύναται νὰ εἶναι αἰώνιος, προαιώνιος, ἀίδιος καὶ ἀναρχος²², ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Πατήρ, συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ταῦτα ὑπογραμμίζουν τὸ βαθύτατον δρᾶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν δηλαδὴ ἡ σκέψις καὶ ὄχι μόνον ἡ γλῶσσα εἰσέρχεται εἰς τὴν θεολογίαν, τότε ἀλλοιοῦται ὁ χαρακτήρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας, μεταστοιχειοῦται αὕτη εἰς φιλοσοφίαν καὶ ἡ Ἐκκλησία παύει νὰ εἶναι αὐτὸ τὸ ὅποῖον εἶναι, δηλαδὴ ἀποκάλυψις τῆς ἀληθείας καὶ μετοχὴ εἰς αὐτήν.

Ἀσφαλιστικὴ δικλεῖς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἡ Βίβλος καὶ ἡ Παράδοσις τῆς. Οἱ θεολόγοι πρέπει νὰ σκέπτονται βιβλικῶς καὶ παραδοσιακῶς, νὰ ἐκφράζονται δὲ μὲ τὸ γλωσσικὸν ὄργανον ἐκάστης ἐποχῆς. Ὁ Ἄρειος ἔπραξε σχεδὸν τὸ ἀντίθετον. Διετήρησε βιβλικὰ προσχήματα καὶ ἐσκέπτετο φιλοσοφικῶς. Τὰ προβλήματα τοῦ τελικῶς δὲν ἐλύοντο δι' ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ διὰ φιλοσοφίας. Ἡ Ἐκκλησία οὕτω μετεβάλλετο εἰς ἓν σύστημα ἠθικῆς. Δὲν ἦτο ἡ ἀποκλειστικὴ κιβωτὸς τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἀληθείας. Παρὰλλήλως καὶ ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας μὲ τοὺς ὁμόφρονάς του εἰργάζοντο, ἀσυναίσθητως ἴσως, διὰ τὴν μετατροπὴν τῆς Ἐκκλησίας εἰς ἐξάρτημα τῆς πολιτείας.

Τὸ συγκλονιστικὸν συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ κατὰ τοὺς κρίσιμους ἐκείνους χρόνους ἐκινδύνευεν, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ μεταβληθῆ εἰς ἠθικολογικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ γίνῃ ἀπλοῦν ὄργανον εἰς χεῖρας τοῦ αὐτοκράτορος²³.

20. Αὐτόθι.

21. Ἀπὸ τὴν περίφημον ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρείου πρὸς τὸν Νικομηδείας Εὐσέβιον. Τὴν ἐπιστολὴν διέσωσαν ἄλλοι τε καὶ ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος Κύπρου (Κατὰ Αἰρέσεων ἐθ' 6).

22. Οἱ ἀρειανόφρονες, ἐν τῇ προσπάθειᾳ αὐτῶν νὰ προσελκύσουν ὁπαδούς, ἀπηυθύνοντο καὶ πρὸς ἀπαιδέυτα «γυναικάρια», ἐνώπιον τῶν ὁποίων ἔθετον «ρημάτια» ὡς τὸ ἐξῆς: «Εἰ εἶχες υἱὸν πρὶν τέκνης; ὡσπερ δὲ οὐκ εἶχες, οὕτω καὶ ὁ τοῦ Θεοῦ Υἱὸς οὐκ ἦν πρὶν γεννηθῆναι» (Κατὰ Ἀρειαν. Α 22). Τοιοῦτοτρόπως ὅμως οἱ ἀρειανοὶ «τὸν Θεὸν ἀνθρώποις ἀπεικάζουσιν» (αὐτόθι), δηλαδὴ ἐφαρμόζουν τὴν μέθοδον τῆς ἀναλογίας, ὑποβιβάζοντες τὸν Θεὸν εἰς τὴν ἰδικὴν τῶν ὄντικῶν κατάστασιν, ἐνῶ τούναντίον ὁ Ἀθανάσιος ζητεῖ νὰ δεῖξῃ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀνέρχεται χάριτι εἰς τὴν ὄντικῶν κατάστασιν τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ ὁ Λόγος, ὡν κατ' οὐσίαν Θεός, ἐγένετο καὶ ἀληθὴς ἄνθρωπος.

23. Πρβλ. Adolf Harnack (Lehrbuch der Dogmengeschichte, ἔκδοσις

Κατὰ τὴν σκοτεινὴν ὅμως αὐτὴν στιγμὴν ἐνεφανίσθη ὁ Μέγας Ἀθανάσιος. Ἡ ὀρθότερον: εἰς τὴν κρίσιμον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν στιγμὴν τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐχρησιμοποίησε τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον, διὰ νὰ φανερώσῃ δι' αὐτοῦ εἰς τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας τὸ θεῖον θέλημα, τὴν θείαν ἀλήθειαν, ἢ περὶ τὴν ὁποῖαν ἀμφιβολία προεκάλει τὴν κρίσιν. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος δηλαδὴ ὑπῆρξε τὸ ἱερὸν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἀέστησε²⁴ τὸ κακὸν τῆς ἐποχῆς.

Τὴν ἀγωνίαν καὶ τὴν δραματικὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας ἀντιλαμβάνεται τις, ὅταν ἀναλογισθῇ τὴν συγκεκριμένην συνέπειαν τῆς κοσμολογικῆς καὶ ἐκκοσμιευμένης σκέψεως τοῦ Ἀρείου. Ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ δὲν δύναται νὰ εἶναι αἰώνιος καὶ ἄρα ἀληθινὸς Θεός, εἶναι κατ' ἀνάγκην δημιουργημα τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἀνόμοιος κατὰ τὴν οὐσίαν πρὸς τὸν Θεόν. Ἀλλὰ τότε ἡ Ἐκκλησία, λατρεύουσα τὸν Χριστόν, γίνεται εἰδωλολατρία, ἀφοῦ θὰ ἐλάτρευε κτίσμα καὶ ὄχι ἀληθῆ Θεόν.

Τοῦτο ἀκριβῶς ἐσυνειδητοποίησεν ἀπολύτως ὁ Ἀθανάσιος. Ἐὰν ἐπεκράτει ἡ κακοδοξία τοῦ Ἀρείου, θὰ εἴχομεν εἰδωλολατρίαν. Ἐὰν αὕτη κατεδικάζετο, ἡ Ἐκκλησία ἔσωζε τὴν ταυτότητά της, ἐξησφάλιζε τὴν σωτηρίαν.

Πῶς ἐσώθη ἡ ταυτότης τῆς Ἐκκλησίας (ὑπὸ ἱστορικὴν βεβαίως ἐποψιν); Τὸ πῶς τοῦτο συνιστᾷ κατὰ μέγα μέρος τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀθανασίου. Ἡ ἀκριβέστερον, τὰ καίρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου του καὶ τοῦ προσώπου του γενικώτερον. Τὰ ἐξ αὐτῶν θεολογικὰ χαρακτηριστικὰ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐν πολλῇ συντομίᾳ, διότι αὐτὰ ὑπογραμμίζουν τὴν προσφορὰν του εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, αὐτὰ τὸν ἀνέδειξαν Πατέρα καὶ Διδάσκαλον αὐτῆς, αὐτὰ τὸν ἐρμηνεύουν.

4. Τὰ θεμέλια τῆς ἀθανασιανῆς θεολογίας.

(Διάκρισις γεννήσεως καὶ δημιουργίας)

Ἀπ' ἀρχῆς πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἠλλαξε τὸν ροῦν τῆς θεολογίας τῆς ἐποχῆς του, δὲν διώρθωσεν ἀπλῶς τὴν ἐσφαλμένην πορείαν της²⁵. Οἱ πλεῖστοι πρὸ αὐτοῦ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ μάλιστα οἱ ἀλεξανδρινοὶ ἀνήρχοντο εἰς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ κόσμου, διὰ τῆς δημιουργίας, διὸ καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ εἴπουν τι τὸ ριζικὸν διὰ τὴν θεότητα καθ' ἑαυτήν. Τούναντίον ὁ Ἀθανάσιος μεταβάλλει τὴν ὅλην προοπτικὴν. Ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν καθ' αὐτὸ θεο-

4η, τόμ. II, 1909, σελ. 224), ὅστις μετὰ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτὸν δξύνουσαν εἶδε τὸν κίνδυνον, τὸν ὁποῖον τότε διέτρεχεν ἡ Ἐκκλησία, καὶ ἐξετίμησεν — ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο — τὴν μεγάλην προσφορὰν τοῦ Ἀθανασίου.

24. PG 35, 1096C.

25. Γ. Φ λ ω ρ ό φ σ κ υ, Μνήμ. ἔργ., σελ., 26, 28.

λογίαν, τὴν ζώην τῆς ἁγίας Τριάδος, καὶ προχωρεῖ πρὸς τὴν θείαν οἰκονομίαν, τὴν δημιουργίαν.

Τὸ ἐγγεῖρημα τοῦτο εἶναι τεραστίας σημασίας. Καλεῖ τὸν καινὸν ἄνθρωπον νὰ «καταλάβῃ» ἀπ' ἀρχῆς τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας του, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐσωτερικὴν «λογικὴν» συνέπειαν, ὅπως ἔχει πᾶσα πραγματικὴ, ρεαλιστικὴ διαδικασίᾳ. Οἱ ἄνθρωποι πρέπει νὰ «ψαύσουν» τὴν ἱεράν ὑπόθεσιν τῆς σωτηρίας των. Οὐδεὶς πρὸ τοῦ Ἀθανασίου ἐπέδειξε τόσον ρεαλισμὸν καὶ οὐδεὶς ἐχαριτώθη τόσον ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ φωτιστικοῦ, ὥστε νὰ κάμῃ τόσον ρωμαλαῖα βήματα εἰς τὸν χῶρον τῆς θεολογίας καὶ τῆς οἰκονομίας. Τοῦτο δ' ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ὀρθῆς ἐπιμονῆς του εἰς τὸ ὅτι σφζόμεθα διὰ μετοχῆς²⁶ εἰς τὸν Θεόν, σφζόμεθα διὰ «τῆς τοῦ Λόγου μετουσίᾳς»²⁷. «Τῆ δὲ τοῦ Πνεύματος μετοχῆ συναπτόμεθα τῇ θεότητι»²⁸ καὶ «τοῦ Υἱοῦ, μετέχει τὰ πάντα κατὰ τὴν τοῦ Πνεύματος γενομένην παρ' αὐτοῦ χάριν»²⁹.

Τῆς μετοχῆς αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος ἔχει βεβαίαν ἐμπειρίαν, ἡ ὁποία διὰ συμβόλων γίνεται γνῶσις, κοινοποιεῖται. Ἀφοῦ μετέχομεν, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν τι περὶ τοῦ μετεχομένου. Δυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν τὴν ἐμπειρίαν τῆς μετοχῆς, ὥστε νὰ ὑπάρχη εἶδος μέτρου ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς μετοχῆς, ὅχι φυσικὰ πρὸς μέτρησιν τῆς μετοχῆς, ἀλλὰ πρὸς ἐπισήμανσιν τοῦ ποῦ αὕτη

26. Τοῦτο ὁ Ἀθανάσιος τονίζει εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» Λόγους αὐτοῦ (π.χ. Α 16, Β 67-70, Γ 24). Τὸ πρόβλημα ὁμοίως ἔχει θέσει ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος, ἀπὸ τῆς ὀλίγον πρὸ τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας (325) ἐποχῆς, ὅτε συνέτασσε τὸ «Περὶ ἐνανθρωπήσεως» ἔργον του. Εἰς αὐτὸ μάλιστα ἐκλαμβάνει τὸν πεπτωκότα ἄνθρωπον ὡς μετασχόντα ἄλλοτε εἰς τὸν Λόγον, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἐδημιουργήθη δι' αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ μετέσχεν ὁ ἄνθρωπος ἄλλοτε τοῦ Λόγου, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπωλεσθῇ, ἀλλὰ νὰ μετάσχῃ ἐκ νέου τοῦ Λόγου (π.χ. § 6 καὶ 5). Τοποθετήσαντες τὸ «Περὶ ἐνανθρωπήσεως» ἔργον τοῦ Ἀθανασίου εἰς τὴν πρὸ τοῦ 325 ἐποχὴν, σημειοῦμεν ὅτι πράττομεν τοῦτο, ἐν γνῶσει τελούντες τῆς συζητήσεως, ἡ ὁποία ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου. Εἰκόνα τῆς συζητήσεως ταύτης εὐρίσκει τις εἰς τὴν μελέτην τοῦ J. R o l d a n u s, *Le Christ et l' homme dans la Theologie d' Athanase d' Alexandrie*, Leiden 1968, σελ. 374-379, καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐκδόσεως τοῦ R. T h o m s o n, *Athanasius. Contra Gentes and de Incarnatione*, Oxford 1971. Ἡ ἐπιμονὴ ἡμῶν εἰς τὴν παλαιότερον κρατήσανσαν ἄποψιν περὶ ἀρχαιότητος τοῦ ἔργου ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ ὅτι ὁ γνωρίζων τὸ μετὰ τὸ 325 πνευματικὸν κλίμα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀθανασίου ἀδυνατεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν μὴ ἀναφορὰν εἰς τὸν Ἀρειανισμόν, ἡ ὁποία τελικῶς δὲν γίνεται εἰς τὰ ἔργα «Κατὰ Ἑλλήνων» καὶ «Περὶ ἐνανθρωπήσεως». Ἄλλωστε τὸ ἐπιχειρήμα ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἦτο πολὺ νέος διὰ νὰ γράψῃ τόσον σπουδαῖα κείμενα τὸ 318—ἔτος ἐνάρξεως τῆς ἀρειανικῆς ἐριδος—δὲν εἶναι καὶ τόσον ἰσχυρόν, καθ' ὅσον ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ἔργον δυνατὸν νὰ συνετάγῃ καὶ κατ' αὐτὸ ἀκρόμῃ τὸ ἔτος 324, ὅτε ὁ ἱερός ἀνὴρ εἶχεν ἡλικίαν 27 ἐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἄνδρες τοῦ ταλάντου καὶ τοῦ χαρίσματος αὐτοῦ δὲν μετρῶνται μὲ κοινὰ μέτρα καὶ σταθμὰ.

27. Περὶ ἐνανθρωπήσεως 5.

28. Κατὰ Ἀρειαν., Γ 24.

29. Κατὰ Ἀρειαν., Α 16.

δὲν ὑπάρχει (τὸ θέμα τοῦ ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος ἀπασχολεῖ τὸν Ἀθανάσιον ἐκτενωῶς εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου του «Κατὰ Ἑλλήνων», ὡς καὶ εἰς τοὺς Λόγους τοῦ κατὰ Ἀρειανῶν).

Εἰδωλολατρία εἶναι ἀκριβῶς τὸ νὰ ἀναφέρεται ὁ πιστὸς εἰς κάτι τὸ ἀνύπαρκτον³⁰. Εἶναι ἡ αὐταπάτη. Τὸ γεγονός ὁμῶς τῆς αὐταπάτης δὲν εἶναι ἀπλῶς γνωσιολογικῆς ὑφῆς, ἀλλὰ σαφῶς ὑπαρκτικῆς. Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς ἔχει ἀληθῆ ζωὴν, καθ' ὅσον μετέχει πράγματι τῆς θεότητος. Ὁ ἄνθρωπος ἄρα ὑπάρχει καθ' ὅσον μετέχει τοῦ Θεοῦ («μέτοχοι θείας φύσεως»). Διὸ καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἐθεώρει κυριολεκτικῶς θανάσιμον τὸν κίνδυνον ἀπωλείας τῆς μετοχῆς. Διὸ καὶ τὸ ἔργον του πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς προσπάθεια ἐξασφαλίσσεως τῆς μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ θεῖον, τῆς ἐξασφαλίσσεως τῆς σωτηρίας. Ὅπισθεν παντὸς μορίου τῆς θεολογικῆς ἀθανασιανῆς σκέψεως εὐρίσκεται ἡ ἀνάγκη ἀσφαλίσσεως τῆς σωτηρίας. Καὶ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ἱεροῦ ἀνδρὸς δὲν θὰ ἦτο τόσον μεγάλη, ἐὰν δὲν ἐπίστευεν ὅτι ἡ κακοδοξία, ὡς πίστις εἰς τὸ μὴ ὄν³¹, ἀποκλείει τὴν θεῖαν μετοχὴν, τὴν σωτηρίαν. Ἐδῶ εὐρίσκεται τὸ θεμελιῶδες κίνητρον τῆς ἀθανασιανῆς θεολογίας.

Ἡ θεία μετοχὴ καὶ ἡ ἐμπειρία αὐτὴ παρέχουν τὴν δυνατότητα εἰς τὸν Ἀθανάσιον νὰ προσεγγίσῃ τὸν χῶρον τῆς καθαρᾶς θεολογίας. Καὶ οὕτω εἰσάγει εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν τὴν θεμελιώδη διάκρισιν μεταξὺ γ ε ν ν ἡ σ ε ω ς καὶ δ η μ ι ο υ ρ γ ι α ς (ἢ θελήσεως)³². Διαφέρει σαφῶς καὶ θεμελιωδῶς «τὸ δημιουργεῖν τοῦ γεννᾶν τὸν Θεόν»^{32α}. «Ἵπεράνω βέβηκε δὲ τῆς βουλήσεως τὸ πεφυκέναι»^{32β}. Ἡ γέννησις ἀποτελεῖ διαδικασίαν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Τριάδος. Ὁ Θεὸς καθ' ἑαυτὸν γεννᾷ φύσει³³, προαιωνίως καὶ εἶναι Πατὴρ

30. «Τὸν γὰρ ὄντα τοῦ Θεοῦ Λόγον ἀποστραφέντες, πλάσαντες δὲ ἑαυτοῖς τὸν οὐκ ὄντα, εἰς τὸ μὴ δὲν πεπτῶκασι» (Κατὰ Ἀρειαν., Α 7).

31. «πλάσαντες ἑαυτοῖς τὸν οὐκ ὄντα» (αὐτόθι).

32. Ἦδη εἰς τὸ πρῶτον ἔργον του «Περὶ ἐνανθρωπήσεως» (§ 17) ὁ Ἀθανάσιος ἐπισημαίνει τὴν ἀλήθειαν ὅτι ὁ Λόγος συνέχει τὸ πᾶν ἐν τῇ φύσει, χωρὶς νὰ συνέχεται ὑπ' οὐδενός, διότι, ἐνῶ «ἐν πᾶσιν ἐστὶ ταῖς ἑαυτοῦ δυνάμεσιν», «ἐκτός ἐστὶ τοῦ παντὸς κατ' οὐσίαν» (αὐτόθι). Ἄρα, ἀφοῦ κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ εἶναι ὁ Λόγος διάφορος τῶν κτισμάτων καὶ «ἐκτός» αὐτῶν, ἔχει προέλθει κατὰ τρόπον διάφορον ἀπὸ ἐκείνου, διὰ τοῦ ὁποῖου προήλθον τὰ κτίσματα. Τὴν σπουδαίαν διάκρισιν μεταξὺ γεννήσεως καὶ δημιουργίας ἐπεσημάνεν ὁ Γ. Φλωρόφσκυ, ὅστις ἐτόνισε τὴν σημασίαν τῆς μετ' ἰδιαιτέρας ἐμφάσεως (μνημ. ἔργ., σελ. 20-22). Πρβλ. καὶ Τ. F. T o r r a n c e, Athanasius: A. Reassessment of his Theology, ἐν Abba Salama 5 (1974) 177 ἐξ.

32α. Κατὰ Ἀρειαν., Β 2.

32β. Αὐτόθι.

33. «Τὸν ἴδιον Λόγον (= ὁ Θεὸς Πατὴρ) ἐξ ἑαυτοῦ φύσει γεννώμενον οὐ προβουλεύεται... αὐτὸς δὲ συνυπάρχει τῷ Πατρὶ» (Κατὰ Ἀρειαν., Γ 61)· καὶ ἀμολογεῖται δὲ ὁ Υἱὸς μὴ ἐξωθεν, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι φύσει γέννημα... δῆλον ὅτι καὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ αἰεὶ ἐστὶ συνυπάρχων ὁ Λόγος τῷ Πατρὶ» (ἐνθ' ἄνωτ., Α 27).

αἰδίως³⁴. Διὸ καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι Υἱὸς προαιωνίως καὶ κατ' οὐσίαν Θεός. Κατ' ἀρχὴν ὁ Ἀθανάσιος δηλαδὴ, παραμερίσας τὰς κοσμολογικὰς ἀντιλήψεις, ὡμίλησεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Γραφῆς, τῆς Παραδόσεως καὶ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ ἁγίου Πνεύματος περὶ Θεοῦ Πατρὸς ὅχι ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὴν δημιουργίαν, ἀλλ' ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὸν Υἱόν³⁵. Ἠσχολήθη δηλαδὴ πρῶτον μὲ τὴν καθ' αὐτὸ θεο-λογία καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὴν οἰκονομίαν, δηλ. μὲ τὴν κίνησιν τοῦ Θεοῦ ἐκτὸς τῆς θεότητός του, ad extra, πρὸς τὰ ἔξω³⁶. Ἀποτέλεσμα τῆς πρὸς τὰ ἔξω κινήσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου, εἶναι τὰ «ἔξωθεν ἐπιγινόμενα»³⁷, τὰ ὁποῖα «ἔξωθεν συνιστάμενα γίνονται»³⁸. Ἡ κίνησις αὕτη γίνεται ἐν χρόνῳ³⁹. Ἡ ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ ἐν χρόνῳ δημιουργία τοῦ κόσμου ἦτο καὶ εἶναι ἄρθρον πίστεως. Οὕτω δυνάμεθα νῦν νὰ ἀποφύγωμεν πᾶσαν σύγχυσιν μεταξὺ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν κτισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπιγέγονεν⁴⁰. Ὁ Υἱὸς διαφέρει κατὰ τὴν οὐσίαν ἀπὸ τὰ κτίσματα, διότι ἐγενήθη αἰδίως, ἐνῶ τὰ κτίσματα ἐδημιουργήθησαν ἐν χρόνῳ.

Πραγματοποιήσας τὴν χρυσῆν αὐτὴν τομὴν ὁ Ἀθανάσιος, ἦτο πλέον εὐχερῆς ἢ ἀντιμετώπισις τῆς ἀρειανικῆς αἰρέσεως καὶ τῆς καθόλου σοβούσης κρίσεως, ἡ ὁποία ἀπλῶς ἐκορυφώθη εἰς τὸν ἀρειανισμόν. Διότι ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὠριγένους καὶ πρὸ αὐτοῦ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ πρὸς τὴν δημιουργίαν ἀπησχόλει τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τὴν πληροφορίαν καὶ τοῦ Ἀθανασίου⁴¹. Μάρτυρες ἀψευδεῖς τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι οἱ πρὸ τοῦ Ἀθανασίου ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ ἰδίᾳ οἱ ἀπολογηταί, εἰς τὰ κείμενα τῶν ὁποίων σὺν τοῖς ἄλλοις εἶναι ἐμφανῆς

34. «Ὁ Υἱὸς ἐξ οὐκ ὄντων, ἀλλ' αἰδιός τε καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστι» (αὐτόθι).

35. Τὸ κεφάλαιον 34 τοῦ Α' Κατὰ Ἀρειανῶν Λόγου εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστικὸν τῆς βαθείας τομῆς, τὴν ὁποίαν κάμνει ὁ Ἀθανάσιος, προτάσσων τὴν θεολογίαν τῆς οἰκονομίας καὶ θεωρῶν τὰ περὶ Θεοῦ διὰ τοῦ Θεοῦ: «Οὐκοῦν εὐσεβέστερον καὶ ἀληθές ἐν εἰῆ μᾶλλον τὸν Θεὸν ἐκ τοῦ Υἱοῦ σημαίνειν καὶ Πατέρα λέγειν ἢ ἐκ μόνων τῶν ἔργων ὀνομάζειν καὶ λέγειν αὐτὸν ἀγέννητον... τὸ Πατὴρ παρὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐγνωσθη καὶ κεχάρισται». Ἡ θεώρησις δὲ αὕτη, ἡ θεο-λογία, «κεχάρισται», δὲν συνιστᾷ σύλληψιν τοῦ αὐτονομημένου ἀνθρωπίνου νοός, τῇ βοήθειᾳ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν κόσμου.

36. «Τὰ μὲν γὰρ μὴ ὄντα ποτέ, ἀλλ' ἔξωθεν ἐπιγινόμενα, ὁ δημιουργὸς βουλευεται ποιῆσαι» (ἐνθ' ἄνωτ., Γ 61).

37. Αὐτόθι.

38. Κατὰ Ἀρειαν., Β 2.

39. «Τὰ ποιήματα ὅτε ἠθέλησεν ἐδημιουργῆθαι διὰ τοῦ Λόγου» (ἐνθ' ἄνωτ., Α 29), ὅστις κατ' ἀντίθεσιν πρὸς αὐτὰ «αἰεὶ ἐστίν» (αὐτόθι). Τὰ κτιστὰ ὄντα εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένα μὲ τὸν χρόνον καὶ δὲν νοοῦνται ἐκτὸς αὐτοῦ. Τὰ κτίσματα «ἐπιγέγονεν» (ἐνθ' ἄνωτ., Γ 60).

40. Κατὰ Ἀρειαν., Γ 60.

41. Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου 27 1-3.

ἡ ὑποταγὴ τοῦ Υἱοῦ εἰς τὸν Πατέρα καὶ τοῦ Πνεύματος εἰς τὸν Υἱόν⁴².

Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ἐξελαμβάνοντο συνήθως ὡς δυνάμεις, διότι τὰ μὲν δύο πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος εἶχον ἀρχὴν τὸν Θεὸν Πατέρα καὶ Προβολέα, ἡ δὲ ἀρχὴ αὕτη, προβάλλουσα, ἐξεδήλου ἀπλῶς τὴν δυνάμιν αὐτῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ δύο πρόσωπα νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς δυνάμεις τοῦ ἐνὸς καὶ ἀνάρχου Θεοῦ Πατρός. Καὶ ταῦτα, διότι δὲν εἶχεν ἐμφανισθῆ ὁ θεολόγος ἐκεῖνος, ὅστις, καταλείπων τὴν θεώρησιν τῆς θεότητος ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς δημιουργίας, θὰ ἐθεώρει τὰ προβλήματα τῶν προσώπων τῆς Τριάδος ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτῆς ταύτης τῆς Τριάδος, θὰ διέκρινε δὲ σαφῶς καὶ ὀριστικῶς μεταξὺ προβολῆς τῶν δύο προσώπων ἐν τῇ φύσει τῆς θεότητος ἀφ' ἐνός, καὶ ἐνέργειας πρὸς τὰ ἔξω τῆς αὐτῆς Τριάδος ἀφ' ἑτέρου. Ἐκ τῆς γεννήσεως καὶ προβολῆς ἔχομεν τὸν ὁμοούσιον⁴³ τῷ Πατρὶ Θεὸν Λόγον καὶ τὸ ὁμοούσιον Πατρὶ καὶ Υἱῷ Θεὸν ἅγιον Πνεῦμα, τὰ ὅποια διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνάμεις, ἀλλὰ Θεός. Ἐκ τῆς πρὸς τὰ ἔξω δημιουργίας ἔχομεν τὴν κτίσιν, ἡ ὅποια βεβαίως εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμεως ἢ τῆς βουλήσεως⁴⁴ καὶ ὄχι τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ.

Μετὰ ταῦτα εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται τις, πῶς καὶ διατί ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ ἀθανασιανὴ θεολογία καὶ παρουσία ἐσήμαινε τὴν ὀριστικὴν ὑπέρβασιν τῆς κρατούσης ἀντιλήψεως τῆς ὑποταγῆς τοῦ Υἱοῦ εἰς τὸν Πατέρα καὶ γενικῶς τὴν θεώρησιν αὐτοῦ ὡς δυνάμεως τοῦ ἀνάρχου Θεοῦ Πατρός.

Ἡ διάκρισις μεταξὺ φύσει γεννήσεως ἐν τῇ Θεότητι καὶ δημιουργικῆς πρὸς τὰ ἔξω δράσεως αὐτῆς ἀφ' ἐνός μὲν ἐξασφαλίζει τὴν κατ' οὐσίαν θεότητα τοῦ Υἱοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποκαθαίρει τὴν περὶ δημιουργίας ἀντίληψιν πάσης πανθειστικῆς ἀντιλήψεως. Ἀφοῦ δηλαδὴ ἡ δημιουργία τῆς κτίσεως συντελεῖται κατὰ «βούλησιν καὶ θέλησιν» καὶ ὄχι φύσει, ἀποκλείεται ἡ θεώρησις τῆς κτίσεως ὡς ἐπεκτάσεως τῆς θείας οὐσίας ἢ ὡς ἀπορροῆς. Αἱ νελευταῖαι θεωραὶ εἶναι ἐλληνικῆς καὶ δὴ νεοπλατωνικῆς ἐμπνεύσεως, ἡ δὲ σταδιοδρομία των εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν ἤτο εὐρεῖα, διὸ καὶ ὁ Ἀθανάσιος ἐξηγεῖ ὅτι ἡ κτίσις δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀπορροῆς ἢ ἀπορροίας, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Υἱὸς δὲν προῆλθεν ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' εἴδους τινὸς ἀπορροίας, τὸ ὁποῖον προϋποθέτει μερισμὸν καὶ κατὰ τμησιν τῆς θείας οὐσίας⁴⁵.

5. Ἡ ἀσφάλισις τῆς σωτηρίας.

Οἱ μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὅ,τι σπουδαῖον καὶ αὐθεντικὸν ἐπετέλεσαν εἰς τὸν χώρον τῆς θεολογίας, ἐπετέλεσαν αὐτό, κινούμενοι ἐκ λόγων

42. Δείγματος χάριν βλ. Ἰο υ σ τ ἰ ν ο υ, Ἀπολογία Α 13, Ἀπολογία Β 6, καὶ Διάλογος πρὸς Τρύφωνα 61. Ἰ π π ο λ ὄ τ ο υ, Εἰς τὴν ἀρεσιν τοῦ Νοητοῦ ΧΙ, ΧΙV (ΒΕΠ 6, 17). Ὡ ρ ι γ ἐ ν ο υ ς, Περὶ ἀρχῶν Α γ (ΒΕΠ 16, 305).

43. Κατὰ Ἀρειαν., Β 2.

44. Αὐτόθι.

45. Ἐνθ' ἀνωτ., Γ 60.

σωτηριολογικῶν. Ἡ καιρῖα θεολογία των δηλαδὴ ἀποβλέπει ὄχι ἀπλῶς εἰς τὴν διασάφησιν τοῦ τί εἶναι σωτηρία, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀσφάλισιν αὐτῆς, ὅταν αὕτη ἐτίθετο ἐν κινδύνῳ ἢ ἐν ἀμφιβόλῳ ὑπὸ μελῶν αὐτῆς ταύτης τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ κανὼν οὗτος εὐρίσκει τὴν ιδεώδη ἐφαρμογὴν του εἰς τὸ ἔργον τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Ἡ ὀρθότερον, ὁ ἱερὸς ἀνὴρ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος κατ' ἐξοχὴν ἐνσαρκωτῆς καὶ θεμελιωτῆς τοῦ ὑψίστης σημασίας κανόνος τούτου, ὅστις ὁσάκις καὶ ὅσον δὲν ἐτηρήθη, ἢ Ἐκκλησία ἐγνώρισε τὸ φαινόμενον τῆς κακοδοξίας καὶ τῆς αἰρέσεως.

Εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀθανασίου ἡ σωτηρία, ἢ ἄλλως ἢ θέωσις, τοῦ ἀνθρώπου ἐτέθη ἐν κινδύνῳ ὑπὸ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἤρνούντο ἢ ἔθετον ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν πραγματικὴν ἔνωσιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ὁ Λόγος, κηρυσσόμενος ὡς κτίσμα, ἠδυνάτει νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἔνωσιν ταύτην⁴⁶. Εἰς τὸν κυκεῶνα τῆς θεολογικῆς προβληματολογίας τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος διέκρινεν ὁ Ἀθανάσιος τὸ ἐν τοῦ ὁποίου ἦτο χρεία πρωτίστη. Διέκρινεν ὅτι ἔπρεπε νὰ δείξῃ, νὰ φανερώσῃ τὴν ἀλήθειαν τῆς πραγματικῆς ἐνώσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ σαρκωθέντος Κυρίου: «πάντες οὕτω κατὰ τὴν συγγένειαν τῆς σαρκὸς ἠλευθερώθημεν καὶ λοιπὸν συνήφθημεν καὶ ἡμεῖς τῷ Λόγῳ»⁴⁷, ὅστις «Λόγος ἐνηθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν»⁴⁸.

Χάριν τῆς ἀσφαλίσεως τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐνώσεως ἐπαρουσίασε μὲ τρόπον ρεαλιστικὸν τὸ μυστήριον τοῦ θείου σχεδίου. Εἰσῆλθεν εἰς τὸν γόνφον τῆς πορείας καὶ τῆς ἀνελιξέως τῆς θείας οἰκονομίας, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν θεολογίαν. Εἰς τὸ νεανικὸν ἀλλ' ἐξόχως ὄριμον ἔργον του «Περὶ ἐνανθρωπήσεως» θέτει ἀσφαλῶς τὰ θεμέλια τῆς προσπαθείας του⁴⁹.

46. Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου 11,25 (ΒΕΠ 31, 153, 165). Βλ. καὶ Κατὰ Ἀρειανῶν, Α 21.

47. Ἐνθ' ἄνωτ., Β 69.

48. Περὶ ἐνανθρωπήσεως 54.

49. «Συνιδὼν γὰρ ὁ Λόγος, ὅτι ἄλλως οὐκ ἂν λυθεῖν τῶν ἀνθρώπων ἡ φθορά, εἰ μὴ διὰ τοῦ πάντως ἀποθανεῖν — οὐχ οἶόν τε δὲ ἦν τὸν Λόγον ἀποθανεῖν, ἀθάνατον ὄντα καὶ τοῦ Πατρὸς Ἰῖδν — τούτου ἔνεκεν τὸ δυνάμενον ἀποθανεῖν ἑαυτῷ λαμβάνει σῶμα, ἵνα τοῦτο τοῦ ἐπὶ πάντων Λόγου μεταλαβὼν, ἀντὶ πάντων ἱκανὸν γένηται τῷ θανάτῳ καὶ διὰ τὸν ἐνοικῆσαντα Λόγον ἀφθαρτον διαμείνῃ καὶ λοιπὸν ἀπὸ πάντων ἡ φθορὰ παύσῃται τῇ τῆς ἀναστάσεως χάριτι. Ὅθεν ὡς ἱερεῖον καὶ θῦμα παντὸς ἐλευθέρου σπίλου, ὁ αὐτὸς ἑαυτῷ σῶμα προσάγων εἰς θάνατον, ἀπὸ πάντων εὐθὺς τῶν ὁμοίων ἠφάνιζε τὸν θάνατον τῇ προσφορᾷ τοῦ καταλλήλου. Ὑπὲρ πάντας γὰρ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ εικότως, τὸν ἑαυτοῦ ναὸν καὶ τὸ σωματικὸν ὄργανον προσάγων ἀντίψυχον ὑπὲρ πάντων, ἐπλήρου τὸ ὀφειλόμενον ἐν τῷ θανάτῳ. Καὶ οὕτω, συνὼν διὰ τοῦ ὁμοίου τοῖς πᾶσιν ὁ ἀφθαρτος τοῦ Θεοῦ Ἰῖός, εικότως πάντας ἐνέδυσεν ἀφθαρσίαν ἐν τῇ περὶ τῆς ἀναστάσεως ἐπαγγελίᾳ. Καὶ αὕτη γὰρ ἢ ἐν τῷ θανάτῳ φθορὰ κατὰ τῶν ἀνθρώπων οὐκέτι χώραν ἔχει διὰ τὸν ἐνοικῆσαντα Λόγον ἐν τούτοις διὰ τοῦ ἐνὸς σώματος» (Περὶ ἐνανθρωπήσεως 9). Τὸ ἔργον, ἐξ οὗ τὸ μακρὸν καὶ ἐξόχως ἐνδεικτικὸν χωρίον τούτου, ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν πηγὴν, ἀπὸ τὴν ὅποιαν ἀντλεῖ ὁ ρουμᾶνος πατρολόγος π. J e a n C o m a n πρὸς σύνταξιν τοῦ πρὸ μηνὸς κυκλοφορηθέντος σχετικῶς πρὸς τὴν παρούσαν παρά-

Κατ' ἀρχήν, ὡς ἐλέχθη, ἡ σωτηρία ὀφείλεται εἰς τὴν μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἔνωσιν. Ἡ ἔνωσις καθίσταται ἀπαραίτητος, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἀφ' ἑαυτοῦ δὲν δύναται νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὴν ἐντός του φθορὰν θανάτου. Διὰ νὰ ἐνωθῆ μὲ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ προσλάβῃ αὐτὸν ὁ Θεὸς Λόγος, ἔπρεπε ὁ Λόγος νὰ ἐνανθρωπήσῃ, νὰ λάβῃ σάρκα, ὥστε νὰ καθίσταται πραγματοποιήσιμος ἢ συγγένεια σαρκὸς Χριστοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ σάρκωσις, ἡ ὀρθότερον ἢ ἐνανθρώπησις, ἔπρεπε νὰ ἦτο πραγματικὴ καὶ ὄχι φαινομενικὴ, κατὰ δόκησιν. Διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο πραγματικὴ ἢ ἀπαραίτητος «συγγένεια σαρκὸς»⁵⁰ Χριστοῦ καὶ ἀνθρώπου.

Ὁ Λόγος ὅμως, «ὁ γενόμενος σάρξ», διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν συναφὴν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἔπρεπε νὰ εἶναι «φύσει ἐκ τοῦ Πατρός»⁵¹. Ἐὰν δηλ. ὁ Λόγος εἶχε προέλθει ὡς κτίσμα διὰ δημιουργικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν ἦτο ὁ ἴδιος κατ' οὐσίαν Θεός, ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔμενε θνητός, ἀφοῦ δὲν θὰ ὑπῆρχε πραγματικὸς Θεός, διὰ νὰ ἐνωθῆ μὲ τὸν ἄνθρωπον: «εἰ κτίσμα ἦν ὁ Υἱός, ἔμενεν ὁ ἄνθρωπος οὐδὲν ἦττον θνητός, μὴ συναπτόμενος τῷ Θεῷ· οὐ γὰρ κτίσμα συνῆπτε τὰ κτίσματα τῷ Θεῷ, ζητοῦν καὶ αὐτὸ τὸν συνάπτοντα»⁵².

Ἰδοῦ διατὶ ὁ Ἀθανάσιος ἀνήχθη εἰς τὴν ἱερὰν θεολογίαν τοῦ «ὁμοουσιού», τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅ,τι ἡ φράσις «φύσει ἐκ τοῦ Πατρός», περὶ τῆς ὁποίας ἤδη εἴπομεν. Διὰ τοῦ πολυσημάντου ὅρου τούτου, τὸν ὁποῖον ἐκύρωσεν ἡ πρώτη οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸν ὁποῖον ἡρμήνευε καὶ ὑπερῆσπιζε διὰ βίου ὁ ἱερὸς ἀνὴρ, ἐκηρύσσοντο α) ἡ ἀπόλυτος πίστις εἰς τὴν πλήρη θεότητα τοῦ Υἱοῦ, β) ἡ πίστις εἰς τὴν πραγματικὴν σάρκωσιν τοῦ Λόγου καὶ γ) ἡ πίστις εἰς τὴν συναφὴν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ὅ,τι δηλαδὴ ἀπαιτεῖται διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Οὕτω, ἔνεκα τῆς κατὰ φύσιν γεννήσεως τοῦ Λόγου ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ὁμοουσιότητος αὐτῶν, καθίσταται ἀσφαλὴς ἡ σωτηρία. Χάριν δὲ τῆς βεβαιότητος τῆς σωτηρίας, ἀνάγεται ὁ Ἀθανάσιος μετὰ φωτισμὸν τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν θεολογίαν τῆς κατὰ φύσιν γεννήσεως καὶ τῆς ὁμοουσιότητος τοῦ Υἱοῦ⁵³.

Ἡ προϊούσα ἐπίδρασις τοῦ νεοπλατωνισμοῦ μετὰ τὸ μεγάλης σπουδαιότητος ἔργον τοῦ Πλωτίνου, ὁ καταδικασθεὶς, ἀλλὰ πάντοτε ὑποβόσκων, δοκητισμὸς καὶ ὁ γνωστικισμὸς πολλῶν καὶ ἐπιφανῶν χριστιανῶν συγγραφέων, κατέστησαν ἀπαραίτητον τὴν τοιαύτην θεολογίαν τοῦ Ἀθανασίου. Ἄνευ αὐ-

γραφον ἄρθρου του «Ἀπόψεις τινὲς τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου», ἐν Κληρονομία 5 (1973) 330-345.

50. Κατὰ Ἀρειαν., Β 69.

51. Ἐνθ' ἀνωτ., Β 70.

52. Ἐνθ' ἀνωτ., Β 69.

53. Πρβλ. D. Ritschl, Athanasius. Versuch einer Interpretation, Zürich 1964, σελ. 31.

τῆς, κατ' ἄνθρωπον κρίνοντες, ἡ σωτηρία καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἀπέβαινε μηχανική, πρᾶξις μαγική, θεώρησις πανθεϊστική ἢ καθαρῶς ἠθικιστική, δηλαδή καθαρὰ οὐτοπία. Δοθέντος ὅτι ἡ μετέχομεν τῆς μιᾶς θείας πραγματικότητος καὶ σφζόμεθα ἡ πραγματοποιοῦμεν φανταστικὰς πνευματικὰς καταστάσεις καὶ αὐταπατώμεθα.

Τὴν θεμελιώδη θεολογικὴν ταύτην σκέψιν καὶ πορείαν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἠκολούθησαν πιστῶς οἱ μετ' αὐτὸν Πατέρες καὶ θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας, μάλιστα δὲ οἱ μεγάλοι Καππαδόκαι, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀθανάσιος ὑπῆρξεν ὄρος ἀπαρασάλευτος, ἀλλὰ καὶ ἀφετηρία σαφῆς, ἰδίᾳ εἰς τὴν χριστολογία τῶν.

6. Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ πηγὴ τῆς θεολογίας.

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐπανάφερε τὴν θεολογικὴν ζήτησιν καὶ πάλιν εἰς τὴν ὀρθὴν κοίτην αὐτῆς, τὴν καθ' αὐτὸ ἐκκλησιαστικὴν ζώην. Ἔστρεψεν ἀκόμη τὴν προσοχὴν τῆς θεολογικῆς σκέψεως εἰς τὴν πηγὴν τῆς, τὴν θεολογίαν. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία νοεῖται ὡς ἔκφρασις τῆς θείας ἐμπειρίας, δὲν κινεῖται ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἐκ τῆς φύσεως δηλαδή πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, ἐκ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν φυσικὴν πραγματικότητα. Ἡ ὀρθὴ γνῶσις τῆς κτίσεως ἐπιτυγχάνεται τῇ καθοδηγήσει τοῦ Θεοῦ: «Ὁ Θεός... κατιδὼν πάλιν τὴν ἀσθένειαν τῆς φύσεως αὐτῶν (= τῶν ἀνθρώπων), ὡς οὐχ ἱκανὴ εἶη ἐξ ἑαυτῆς γῶναι τὸν Δημιουργόν, οὐδ' ὄλως ἔννοιαν λαβεῖν Θεοῦ... ἐλεήσας πάλιν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων... οὐκ ἀφῆκεν αὐτοὺς ἐρήμους τῆς ἑαυτοῦ γνώσεως... τῆς ἰδίας εἰκόνας αὐτοῖς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεταδίδωσιν»⁵⁴. Οὐδὲ κἄν («ἐννοιαν») τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ λάβῃ ὁ ἄνθρωπος διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ δυνάμεων.

Ἡ θέα τῆς κτίσεως δὲν ἀρκεῖ πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ Δημιουργοῦ τῆς⁵⁵, διότι αὐτὴ διηγεῖται βεβαίως τὴν δόξαν Κυρίου, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος διὰ νὰ δεχθῇ τὸ φυσικὸν κάλλος ὡς δόξαν Κυρίου, πρέπει νὰ ἔχῃ «ὀρθὴν διάνοιαν»⁵⁶, τὴν ὁποίαν ἕμως ἀποκτᾷ μόνον διὰ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας. Ταῦτα σημαίνουν ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, καὶ δι' αὐτοῦ πλέον ὀλόκληρος ἡ παντερικὴ θεολογία, ἐγκαταλείπει πρακτικῶς τὴν θεωρίαν τοῦ σπερματικοῦ λόγου⁵⁷ τῶν στωϊκῶν^{57α}, τοῦ ἀπολογητοῦ Ἰουστίνου καὶ τὰς παρεμφερεῖς ἀπόψεις τῆς

54. Περὶ ἐνανθρωπήσεως 11. Πρβλ. καὶ Κατὰ Ἑλλήνων 47.

55. Περὶ ἐνανθρωπήσεως 14 καὶ 18.

56. Κατὰ Ἀρειανῶν, Β 81.

57. Πρβλ. Γ. Φλωρόφσκυ, μνημ. ἔργ., σελ. 19.

57α. Πρβλ. T. F. Torrance, Athanasius: A Reassessment of his Theology, ἐν Abba Salama 5 (1974) 173.

ἀλεξανδρινῆς θεολογίας, ἐνῶ συγχρόνως ἴσταται μακρὰν πάσης ἐννοίας τῆς σχολαστικῆς *analogia entis*.

Διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἱστορία εἶναι ἱερά, ὅταν καὶ ὅσον οὗτος μετέχει τοῦ Θεοῦ.

Τ' ἄνωτέρω συνιστοῦν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς διακρίβωσιν τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ὁ Ἄθανάσιος ἀποδίδει εἰς τὴν ἐλληνικὴν καὶ θύραθεν γενικῶς σκέψιν. Τοῦ ἀπεδόθη θεμελιακῆ ἀποστροφή πρὸς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἐγράφη ὅτι εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Ἄθανασίου ὑπάρχει κάτι τὸ μὴ ἐλληνικόν⁵⁸, ὅτι παραθεωρεῖ τοὺς ἐλληνικοὺς θησαυρούς. Εἶναι βέβαιον ὅτι ἔχει συνειδησιν τῆς βαθείας ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν ὁμοφρόνων του, πρὸς καταδικὴν τῶν ὁποίων ἠγωνίσθη. Ὅπως εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ ἴδιος ἐχρησιμοποίησεν, ὡς ἄλλωστε ὤφειλεν, ὅρους⁵⁹ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἄλλ' ἐνῶ οἱ αἰρετικοὶ μετὰ τῶν ὄρων ἐδέχοντο καὶ τὴν δηλωτικὴν αὐτῶν ἐννοίαν, ὁ Ἄθανάσιος ἐχρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους μόνον ὡς σημαντικοὺς τῆς νέας πραγματικότητος, τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας^{59α}.

58. H. von Campenhausen, *μνημ. ἔργ.*, σελ. 75.

59. Μεταξὺ τοιούτων ὄρων μνημονεύομεν δείγματος χάριν ἐκεῖνον, ὅστις ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἀπέβη τὸ κριτήριον τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἡ ὀρθοτική γραμμὴ μεταξὺ ὀρθῆς πίστεως καὶ κακοδοξίας. Πρόκειται περὶ τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος» (ἢ «ἐκ τῆς οὐσίας» τοῦ Πατρὸς). Οὗτος, μολοντί αἰρετικῆς (Σαβέλλιος), γνωστικῆς (βλ. π.χ. Ἰππολύτου, Ἐλεγχος VI 38 [BEΠ 5, 304], VII 22 [BEΠ 5, 320-1], X 14 [BEΠ 5, 367]) καὶ φιλοσοφικῆς (βλ. π.χ. Πλωτίνου, Ἐννεάδες Δ 4,28 καὶ Ἰαμβλίχου, Περὶ μυστηρίων Γ 21) προελεύσεως, ἐχρησιμοποιήθη μὲν π.χ. ὑπὸ τοῦ Ἰππολύτου (G. Dix, Ἀποστολικὴ παράδοσις. The Treatise on the apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome, London 1937, σ. 21 11β. Βλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἐλεγχος X 33 [BEΠ 5, 375-376]) καὶ τοῦ Ὀριγένης (Ἀποσπ. ὑπομνήματος εἰς τὴν πρὸς Ἐβρ. PG 14, 1308· Περὶ ἀρχῶν Δ 4,1) οὐχὶ ἐν ἀπολύτως ὀρθοδόξῳ ἐννοίᾳ (πρβλ. Ἰππολύτου, Εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ Νοητοῦ XI, XIV [BEΠ 6, 17-18], τοῦ αὐτοῦ, Ἐλεγχος X 33 [BEΠ 5, 375] καὶ J. Kelly, *Initiation à la doctrine de Pères de l'Église*, Paris 1968, σελ. 139, 245-247), προεβλήθη δὲ ὑπὸ ὀρθόδοξον πνεῦμα καὶ περιεχόμενον καὶ ἀνελύθη ὑπὸ τὰς νέας ταύτας προϋποθέσεις κυρίως ὑπὸ τοῦ Μ. Ἄθανασίου. Πρβλ. ἀκόμη τὸν ὄρον «ἀγέννητος», χρησιμοποιούμενον διὰ τὸν Θεὸν Πατέρα. Ὁ Ἄθανάσιος ἔχει πλήρη συνειδησιν τῆς ἐλληνικῆς προελεύσεως τοῦ ὄρου, δηλοῖ τούτο καὶ προσπαθεῖ νὰ δεῖξῃ ὑπὸ ποίας θεολογικᾶς προϋποθέσεις πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται (Κατὰ Ἑλλήνων 33,34). Ὁμοίως χρησιμοποιεῖ (ἐνθ' ἀνωτ., 47) φέρ' εἰπεῖν διὰ τὸν Θεὸν τὴν γνωστὴν πλατωνικὴν ἔκφρασιν «ὄντως ὄν» (Φαῖδρ. 247C, E), ἀλλ' ἡ περὶ Θεοῦ ἀντίληψις τοῦ Πλάτωνος εἶναι ὅλως διάφορος ἀπὸ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ Ἄθανάσιος.

59α. Οὕτω λ.χ. χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον ἀπόρροια, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ δεῖξῃ ὅτι, προκειμένου περὶ τῆς φύσει γεννήσεως τοῦ Λόγου ἐκ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς, ὁ ὄρος δὲν διατηρεῖ τὸ φιλοσοφικὸν του περιεχόμενον, ὅπερ σὺν ἄλλοις εἶναι ἡ τμησις ἢ τομὴ τῆς ἀρχικῆς οὐσίας ἢ φύσεως: Ὁ Λόγος εἶναι «ἀπόρροια τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας, οὐ μερισμὸν ὑπομεινάσης τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας» (BEΠ 31, 165· PG 25, 460C. Πρβλ. καὶ BEΠ 31, 153· PG 25, 364A).

Σύντομον χωρίον τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου, ἐκ τοῦ λόγου του εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, ἐρμηνεύει τὴν στάσιν τοῦ τελευταίου ἐναντι τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως: «ὀλίγα τῶν ἐγκυκλίων φιλοσοφίας, τοῦ μὴ δοκεῖν παντάπασι τῶν τοιούτων ἀπείρως ἔχειν, μηδὲ ἀγνοεῖν ὧν ὑπεριδεῖν ἐδοκίμασεν»⁶⁰.

Δι' ὧν εἶπεν ὁ Γρηγόριος πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἐπέδωκε εἰς δαψιλῆ σπουδὴν τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας. Ἐν τούτοις ἐσπούδασεν αὐτὴν τόσον, ὅσον ἤρκει διὰ τὰ θεωρητὰς τις γνώστης αὐτῆς. Καί, τέλος, ὅτι προσεπάθησεν «ὑπεριδεῖν» ταύτην⁶¹. Πρέπει, φρονουῦμεν, νὰ δώσωμεν πίστιν εἰς τοὺς λόγους καὶ τὰς ἐκτιμήσεις τοῦ Γρηγορίου, ὅστις ἀσφαλῶς θὰ ἦτο πληροφορημένος καλλίτερον ἡμῶν.

Ἄλλὰ διατί «ἐδοκίμασεν» ὁ Ἀθανάσιος «ὑπεριδεῖν» τὴν θύραθεν σοφίαν; Τὴν ἀπάντησιν ἔδωκεν ὁ αὐτὸς ἱερός Πατὴρ διὰ προαναφερθέντος χωρίου του: Διότι, διὰ τῶν ἀσθενῶν δυνάμεων του ὁ ἄνθρωπος, δὲν ἠδυνήθη οὐδὲ κἂν ἐννοίαν νὰ λάβῃ τοῦ Θεοῦ⁶², ὅστις μόνος τοῦ παρέχει τὴν «ὀρθὴν διάνοιαν»⁶³ πρὸς ὀρθὴν θεώρησιν τῆς φύσεως. Ὑπερορᾷ λοιπόν, μολοντί χρησιμοποιοεῖ⁶⁴, ὁ Ἀθανάσιος τὴν θύραθεν σοφίαν⁶⁵, καθ' ὅσον αὕτη δὲν παρέχει ἀθηντικὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ θεμελιώδη προβλήματα, τὰ ὅποια θανασίμως πιεζοῦν τὸ ἀνθρώπινον στήθος.

Ἡ τοιαύτη ἀποφασιστικὴ θέσις ἀποτελεῖ κυριολεκτικῶς στροφὴν τοῦ μεγάλου ἀλεξανδρέως θεολόγου ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴν θεολογικὴν παράδοσιν ἐνὸς Κλήμεντος, ἐνὸς Ὠριγένης καὶ πολλῶν ἄλλων συγχρόνων του θεολόγων πρὸς τὴν ἀθηντικὴν θεολογίαν τῆς θεωρήσεως τῶν πάντων ὑπὸ πρῖσμα ἀποκλειστικῶς χριστολογικῶν καὶ πνευματολογικῶν ἢ ὀρθότερον τριαδολογικῶν, ὅπως ἐκθέτει αὐτὸ εἰς τὴν Α' πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολὴν του⁶⁶.

60. PG 35, 1088B.

61. Διάφορον ἐξήγησιν τῶν λόγων τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου βλ. παρὰ Π. Δημητριοπούλου (Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, Ἀθῆναι 1954, σελ. 1, σημ. 3), ὅστις φρονεῖ ὅτι «ἡ μαρτυρία τοῦ Γρηγ. Ναζιανζηνοῦ... δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῇ ἐν κυριολεκτικῇ ἐννοίᾳ, ἀλλ' ὡς ρητορικὸν σχῆμα, σκοποῦν εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἀθανασίου ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος ὅτι, καίτοι ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλους ὀλίγα τῶν ἐγκυκλίων φιλοσοφῆσαι ἀνέδειξεν ἑαυτὸν ἐν λόγοις καὶ ἔργοις μέγαν τῆς ἀρετῆς ἱεροφάντην καὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως ἀκαταγώνιστον ὑπερασπιστήν».

62. Βλ. σημ. 54.

63. Βλ. σημ. 55.

64. Πρβλ. π.χ. τὴν στάσιν, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐτήρησεν ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, οὕτινος στάσις, καίτοι δὲν εἶναι κατὰ πάντα ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἀθανασίου, ἀποτελεῖ συνέχειαν ἐκείνης καὶ προϋποθέτει κατ' οὐσίαν αὐτὴν (Στυλιανόβ. Γ. Παπαδοπούλου, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ αἱ προϋποθέσεις πνευματολογίας αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1971, σελ. 96-113).

65. Διαφορετικώτερον θεώρησιν τοῦ προβλήματος βλ. παρὰ P. Meijering, Orthodoxy and Platonisme in Athanasius. Synthesis or Antithesis? Leiden 1968.

66. Πρὸς Σεραπίωνα Ἐπιστολὴ Α' 28 (BEΠ 33, 116). Πρβλ. Στυλ. Γ. Παπα-

Ἡ τοιαύτη στάσις τοῦ Ἀθανασίου ἀπετέλεσε κρηπίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστάθη ἡ μεταγενεστέρα ὀρθόδοξος θεολογία. Ἡ τοιαύτη στάσις τοῦ Ἀθανασίου ἀπέβη τὸ ἀσφαλὲς βῆθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ᾠκοδόμησεν ἡ μεταγενεστέρα ὀρθόδοξος θεολογία. Καὶ μολοντί ἕκαστος τῶν ἐκπροσώπων αὐτῆς κατ' ἴδιον τρόπον ἐπραγματοποίησεν ἐκ νέου τὴν ἀθανασιανὴν στάσιν, αὕτη παρέμεινεν βρος, ἐρμηνευόμενος, ἀλλὰ μὴ παρασαλευόμενος.

Ἡ πηγὴ τῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ προσφορᾶς τοῦ Ἀθανασίου ὑπῆρξεν ἄρα αὐτὸς ὁ Θεός. Καὶ τὸ θέλημά του ἦνιλε ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν Γραφὴν δηλαδὴ καὶ τὴν ὅλην διδασκαλίαν της, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸν Θεόν, διὰ τῶν φωτιστικῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Διεκήρυξεν ὅτι «αὐτάρκεις... εἰσὶν αἱ... Γραφαὶ πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ἀπαγγελίαν»⁶⁷. Ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην προσφυγῆς εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν παράδοσιν τῶν Πατέρων⁶⁸. Ἐδήλωσεν ὅτι εἰς ἕκαστον κατὰ τὴν χρείαν αὐτοῦ γίνεται «θεοφανεία»⁶⁹. «Ὅταν παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἀποκαλυφθῇ ὁ ὄπισθεν τοῦ γράμματος κεκρυμμένος νοῦς γραφικοῦ ρητοῦ⁷⁰ καὶ πρὸς ἀποφυγὴν πλάνης⁷¹, δίδεται «χάρισμα»⁷² εἰδικὸν πρὸς ἐκκάλυψιν τῶν κεκαλυμμένων⁷³, τὸ ἅγιον Πνεῦμα παρέχει τὴν χάριν τοῦ «διακρίνειν»⁷⁴.

Τηρῶν καὶ διαφυλάσσων λοιπὸν τὰ τῆς Γραφῆς καὶ τὰ τῶν Πατέρων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἔχων ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τὸ φωτίζον ἅγιον Πνεῦμα ὁ Ἀθανάσιος ἀφ' ἑτέρου, ἐθεολόγησεν οὕτως, ὥστε ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς νὰ τὸν συγκρίνη πρὸς τὰ κατ' ἐξοχὴν ἠλλαμφθέντα πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, πρὸς τοὺς μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ, δηλ. τοὺς ἀποστόλους, καὶ

π α δ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας περὶ ἁγ. Πνεύματος, σελ. 43-46 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδ. «Ἐκκλησιαστικὸς Φῶρος» 53 [1971]), καὶ Helmut Saake, Das Präskript zum ersten Serapionsbrief des Athanasios von Alexandria als pneumatologisches Programm, ἐν Vigiliae Christianae 26 (1972) 188-199.

67. Κατὰ Ἑλλήνων 1.

68. «Εἰσὶ καὶ πολλοὶ τῶν μακαρίων ἡμῶν διδασκάλων εἰς ταῦτα συνταχθέντες λόγοι, οἷς ἐάν τις ἐντύχοι, εἴσεται μὲν πως τὴν τῶν Γραφῶν ἐρμηνείαν, ἧς δὲ δρέγεται γνώσεως τυχεῖν δυνήσεται» (αὐτόθι). Σαφεστέρην διάκρισιν μεταξὺ ἐκείνου, τὸ ὅποιον προσέφερον οἱ Ἀπόστολοι καὶ τῆς συμβολῆς τῶν Πατέρων ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας ποιεῖ ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὴν παράγραφον 54 τοῦ Περί τῶν ἐν Ἀρμίνω... Συνόδων, ἔνθα γράφει: «Ὑμεῖς δὲ μένοντες ἐπὶ <τὸν θεμέλιον τῶν ἀποστόλων> καὶ τὰς παραδόσεις τῶν πατέρων κατέχοντες εὐχεσθε».

69. Κατὰ Ἀρειανῶν, Α 63.

70. Ἐνθ' ἄνωτ., Β 44.

71. Αὐτόθι.

72. Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης 1.

73. Αὐτόθι.

74. Αὐτόθι.

τούς μετὰ Χριστόν⁷⁵. Ἐκ τῶν προσώπων τούτων πρὸς ἄλλα «μὲν ἡμιλλήθη», ἄλλων ὑστέρησεν⁷⁶ ὀλίγον καὶ ἄλλα ὑπερέβαλε⁷⁷. Καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνη ἄλλως, ἀφοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν Γρηγόριον ὁ Ἀθανάσιος χάριτι θεία, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, συνεγένετο τῷ Θεῷ καὶ ἐκράθη κυριολεκτικῶς μὲ τὸ θεῖον φῶς⁷⁸.

Ἐν ὀλίγοις, ὁ Ἀθανάσιος ἐθεολόγησε, λαβὼν χάριτι πείραν προσωπικὴν τῆς θείας ἀληθείας, τῆς θείας πραγματικότητος: «έωρακῶς τὰ ἄνω, κατηχεῖ ἡμᾶς»⁷⁹.

7. Ὑπέρβασις τοῦ φράγματος τοῦ ἀλληγορισμοῦ.

Γνωρίζων τις τὰς τοιαύτας ὑγιεῖς παραδοσιακὰς καὶ γνησίως θεοπτικὰς προϋποθέσεις, ἀντιλαμβάνεται διατὶ τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Ἀθανασίου δὲν ἔχει ἐγχειριδιακὸν χαρακτῆρα, σχολαστικὴν ἢ συστηματικὴν δομὴν. Ἐθεολόγει μόνον διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ νὰ ζήσουν αὐθεντικῶς οἱ πιστοί.

Τὸ δ' ἀκόμη σπουδαιότερον ἐπίτευγμα σχετικῶς εἶναι ὅτι ἕνεκα τῶν ἀνωτέρω προϋποθέσεων ὑπερέβη τὸ φράγμα τοῦ ἀλληγορισμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐκινεῖτο ἡ ἀλεξανδρινὴ θεολογία. Διὰ τοῦ θεολογικοῦ του ἔργου ἔκαμε τὴν θεολογίαν ἐκκλησιαστικὴν καὶ ἐτοποθέτησε τὴν σωτηριάν εἰς τὸ κέντρον τῆς θεολογίας. Κατέδειξεν ὅτι πᾶσα αὐτονομουμένη καὶ ἄρα ἀπαρεγκλίτως ἐφαρμοζομένη μέθοδος ἐρμηνείας τῆς Γραφῆς ἀντιβαίνει εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμά της, διότι ἡ Γραφή δὲν εἶναι συστηματικὸν βιβλίον, διότι ἡ μέθοδος ὡς ἀνθρώπινον κατασκευάσμα εἶναι ἀτελὴς καί, — τὸ σπουδαιότερον — διότι ἡ κατανόησις τῆς Γραφῆς πραγματοποιῆται κατὰ κύριον λόγον διὰ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἐνεκα τούτου διακρίνει σαφῶς τὰ ὀλισθήματα⁸⁰ τοῦ Ὀριγένους, τὸν ὁποῖον δὲν καταδικάζει διὰ μύδρων, ἀλλ' ἀποκαλεῖ «φιλόπονον»⁸¹, λαμβάνει στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀλληγορικῆς του μεθόδου (ὅπως ἄλλωστε χρησιμο-

75. PG 35, 1085B.

76. Αὐτόθι.

77. Αὐτόθι.

78. PG 35, 1084C.

79. Λέγεται ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου διὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον (ΜΓ' ἑορταστικὴ ἐπιστολή, ἐν ΒΕΠ 33, 78).

80. «Ἐξέστω πάλιν ὑμᾶς ἀκοῦσαι καὶ παρὰ τοῦ φιλοπόνου Ὀριγένους. Ἄ μὲν γὰρ ὡς ζητῶν καὶ γυμνάζων ἔγραψε, ταῦτα μὴ ὡς αὐτοῦ φρονούντος δεχέσθω τις, ἀλλὰ τῶν πρὸς ἔριν φιλονικούντων ἐν τῷ ζητεῖν· «ὧ δὲ ἀδεῶς ὀρίζων ἀποφαίνεται, τοῦτο τοῦ φιλοπόνου τὸ φρόνημά ἐστι» (Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου 27 1-2. Βλ. καὶ πρὸς Σερραπίωνα ἐπιστ. Γ9, ΒΕΠ 33, 139).

81. Αὐτόθι.

ποιεῖ ἄφθονα στοιχεῖα τῆς ἀντιοχειανῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου) καὶ δὲν διατάζει νὰ ἐπαναλάβῃ αὐτὸν κατὰ λέξιν⁸².

Τοιουτοτρόπως ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀθανασίου ἔχομεν τὸν πρῶτον μεγάλον Πατέρα καὶ Διδάσκαλον τῆς Ἐκκλησίας, ὅστις ὑπερέβη τὰ στενὰ μεθοδολογικὰ πλαίσια τῶν ἀρχαίων λεγομένων θεολογικῶν «σχολῶν»⁸³, διὸ καὶ ἡ θεολογία του ἀπέβη ἕρος καὶ σταθμὸς εἰς τὴν πορείαν τῆς Ἐκκλησίας.

Εἰς τὸν χῶρον τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀθανασίου, τῶν ἀναλογιῶν τηρουμένων, ἠκολούθησεν ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ὅστις, ὑπερβάς τὰ πλαίσια τῆς ἱστοριογραφματολογικῆς μεθόδου, ἀπέβη αὐτὸς πρῶτος ὁ κατ' ἐξοχὴν ὁ ρ θ ὀ δ ο ξ ο ς ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς ταύτης.

8. Διάκρισις πίστεως καὶ ὁρολογίας.

Τὴν θεολογικὴν προσφορὰν τοῦ μεγάλου ἀνδρός ὑπογραμμίζει καὶ ἡ στάσις αὐτοῦ ἐναντι τοῦ προβλήματος τῆς γλώσσης τῶν δογματικῶν καὶ συν-οδικῶν ἔρων καὶ ἄρα τῆς θεολογίας. Καὶ ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, δὲν ἀσχολεῖται ὁ ἱερός Πατὴρ θεωρητικῶς καὶ ἐξαντλητικῶς μὲ τὸ θέμα. Ἐξιστορεῖ τί ἐπραξεν ἢ ἐκθέτει τὸ πρακτέον. Κατὰ τοῦτο κείμενα τοῦ Ἀθανασίου ὁμοιάζουν πολὺ μὲ τὰ κείμενα τῆς ἁγίας Γραφῆς, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ὁ Θεολόγος Γρηγόριος, συγκρίνων τὸν Ἀθανάσιον καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης⁸⁴.

Μέχρι τοῦ ἔτους 350 περίπου ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ἀθανασίου εἰς ὅ,τι ὥρισε καὶ ὅπως ὥρισεν ἡ πρώτη ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος ἦτο ἀπόλυτος. Ἀπὸ τῆς ἐπόχῆς ὅμως ταύτης καὶ ἐξῆς παρατηροῦμεν σημαντικωτάτην ἐξέλιξιν εἰς τὴν θεολογικὴν του σκέψιν καὶ τακτικὴν. Καὶ ἤδη ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς κοιμήσεώς του, τὸ 369, διαπιστοῦμεν εἰς κείμενόν του διάκρισιν μετὰξὺ πίστεως καὶ ὁρολογίας. Γράφων δηλαδὴ πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους καὶ ἔχων ὑπ' ὄψει αὐτοῦ μεγάλην μερίδα τῶν Ὀμοιουσιανῶν, ἀρνούμενων τὸν ὄρον «ὁμοουσιος», ἀλλὰ φρονούντων ὀρθοδόξως, συνιστᾷ: «Εἰ δὲ ... τὴν λέξιν φοβεῖσθαι τοῦ ὁμοουσίου, εἰπάτωςαν καὶ φρονεῖτωςαν ἀπλούστερον μὲν καὶ ἀληθῶς τὸν Υἱὸν φύσει Υἱόν»⁸⁵.

82. Βλ. π.χ. τὸ χωρίον τοῦ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκίᾳ συνόδων» 39, 3 (ΒΕΠ 31, 325), εἰλημμένον σχεδὸν κατὰ λέξιν ἐξ ὁμιλίας τοῦ Ὀριγένης εἰς τὸ Λουκᾶ XXI (M. R a u e r, Origenes Werke [G.C.S.), τ. 9, Leipzig 1930, σελ. 188, 10). Πρὸβλ. σχετικῶς P. K o e t s c h a u, Origenes Werke (G.C.S.), τ. 5, Leipzig 1913, σελ. XVI-XVII, καὶ K. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, Ὀριγένης ἀπήχρισ παρ' Ἀθανασίῳ, ἐν Θεολογία 43 (1972) 813-814.

83. Τὰς ὁποίας ἀντιλαμβάνομεθα ὡς τάσεις καὶ διαθέσεις ἄνευ αὐστηρῶς ὀργανωμένων ἀρχῶν.

84. PG 35, 1085B.

85. Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους 9 (ΒΕΠ 31, 142).

Διὰ τοῦ χωρίου τούτου καὶ ἄλλων συναφῶν καὶ σαφῶν κειμένων⁸⁶ δέχεται χάριν τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐνόητος τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἐγκατάλειψιν ὑπὸ τῶν δισταζόντων ἀκόμη καὶ τόσον σημαντικοῦ ὄρου οἰκουμενικῆς Συνόδου. Βεβαίως πράττει τοῦτο κατ' οἰκονομίαν⁸⁷, πιεζόμενος χάριν μερίδος τῶν πιστῶν, οὐχὶ εὐχαρίστως, ἀλλὰ τὸ πράττει. Τὸ πράττει ὁμοίως ἀφοῦ ἐξασφαλίσῃ τὴν πίστιν, διὸ καὶ ἀμέσως κατωτέρω συνιστᾷ: «Ἀλλὰ μόνον κρατεῖται ἐν ὑμῖν ἢ ἐν Νικαίᾳ παρὰ τῶν Πατέρων ὁμολογηθεῖσα πίστις»⁸⁸. Διότι ὄντως κρατεῖται ἡ πίστις τῆς Νικαίας, ὅταν χρησιμοποιῆται ὁ ὅρος «φύσει Υἱός»⁸⁹ ἀντὶ τοῦ «ὁμοούσιος».

Ἡ πίστις λοιπὸν κατὰ τὸν θεόπτην Ἀθανάσιον δὲν ταυτίζεται πρὸς τοὺς γλωσσικοὺς ὄρους, οἱ ὅποιοι τὴν ἐκφράζουν. Ἡ πίστις εἶναι κατάστασις καὶ ἀλήθεια ἀναλλοίωτος καὶ ἀπειρος, ἐνῶ οἱ γλωσσικοὶ ὄροι, ἡ ὁρολογία, ἔνδυμα καὶ ὄργανον ἐπιδεικτικὸν προσαρμογῆς καὶ ἀλλαγῆς.

Ἡ ἀθανασιανὴ θεολογία αὕτη ἀπέτελεσε τὴν βᾶσιν καὶ τὸν λόγον τῆς σπουδαιοτάτης συνόδου τοῦ 362, συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ Θεολόγος Γρηγόριος διηγεῖται τὰ κατὰ τὸ ἔργον καὶ τὴν προσφορὰν τοῦ Ἀθανασίου εἰς τὴν σύνοδον ταύτην κατὰ τρόπον ἐπιγραμματικόν: «Προσκαλεσάμενος ἀμφότερα τὰ μέρη οὕτως ἢ πρῶς καὶ φιλανθρώπως καὶ τὸν νοῦν τῶν λεγομένων ἀκριβῶς ἐξετάσας, ἐπειδὴ συμφρονούντας εὔρε καὶ οὐδὲν δισταῦντας κατὰ τὸν λόγον, τὰ ὀνόματα συγχωρήσας, συνδεῖ τοῖς πράγμασιν»⁹⁰. Ἐπειδὴ εὔρε νὰ πιστεῦον τὸ αὐτὸ μὲ διαφορετικὴν ὁρολογίαν, ἐπέτρεψεν εἰς μερίδα χριστιανῶν νὰ μὴ ἀπαγγέλῃ τὸν ὄρον «ὁμοούσιος».

Ἐξέλιξιν παρατηροῦμεν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἀθανασίου καὶ ὡς πρὸς τὴν σημασίαν, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὄρων ὑπόστασις⁹¹, φύσις, πρόσωπον, οὐσία, ἐνῶ ἀνάλογον συμβαίνει εἰς τὴν χριστολογίαν γενικῶς τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς.

Τοιαῦτα γενικῶς φαινόμενα ὑπογραμμίζουν ὄχι τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός, ἀλλ' ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, τὴν δύναμιν αὐτοῦ, διότι ἀποδεικνύουν ὅτι οὗτος ἀποκτᾷ ὄλον ἐν καὶ περαιτέρω προσωπικὴν ἐμπειρίαν καὶ γνῶσιν τῆς θείας πραγματικότητος.

86. Βλ. π.χ. Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων 41 (ΒΕΠ 31, 326-327), Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου 21,1 (ΒΕΠ 31, 162), Πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς Τόμος 3-6 (ΒΕΠ 31, 125-127).

87. Βλ. τὰ κείμενα τῶν σημ. 85 καὶ 86.

88. Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους 10 (ΒΕΠ 31, 143).

89. Ἐνθ' ἄνωτ. 9 (ΒΕΠ 31, 142).

90. PG 35, 1125B.

91. Βλ. π.χ. τὰ κείμενα: «Πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς Τόμος» 5 (ΒΕΠ 31, 126), «Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους» 4 (ΒΕΠ 31, 137-138) καὶ «Περὶ τῶν ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκείᾳ συνόδων 36,5 (ΒΕΠ 31, 323).

9. Ἡ οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἔναντι τοῦ ἄρχοντος.

Διάστασις ζωτικὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἡ ὁποία ὀφείλει τὴν πρώτην θεολογικὴν θεμελίωσιν αὐτῆς εἰς τὸν πολὺν Ἀθανάσιον, εἶναι καὶ ἡ οἰκουμενικὴ Σύνοδος. Διότι τυγχάνει μὲν βέβαιον ὅτι τὴν πρώτην οἰκουμενικὴν Σύνοδον δὲν συνεκάλεσεν ὁ Ἀθανάσιος, ἀλλὰ τυγχάνει ἐξ ἴσου βέβαιον ὅτι οὗτος, ἐρμηνεύων καὶ ὑπομνηματίζων διὰ βίου τὰς ἐνεργείας, τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου, ἴδρυσεν, κατεσκεύασεν καὶ παρουσίασεν τὴν θεολογικὴν εἰκόνα τῆς οἰκουμενικῆς Συνόδου εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας⁹².

Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι πλὴν ὀλίγων, ἐπικεφαλῆς καὶ ἐμψυχωτῆς τῶν ὁποίων ἦτο ὁ Ἀθανάσιος, ἡ πλειοψηφία τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ πολλὰς δεκαετίας τοῦ Δ' αἰῶνος ὑπέκυψεν εἰς τὸν ἀρειανισμόν καὶ ἡ πίστις τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας εἶχε παραγκωνισθῆ καὶ καταδικασθῆ. Καὶ ὀφείλεται εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ τὸ ἔργον κυρίως τοῦ Ἀθανασίου, δηλαδὴ εἰς τὴν ζῶσαν ἀλήθειαν τὴν ὁποίαν οὗτος ἐξέφραζεν, ἡ τελικὴ ἐπιβολὴ τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας ὡς Οἰκουμενικῆς καὶ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Συμβόλου τῆς, τὸ ὅποιον βεβαίως συνίστα καὶ συνιστᾷ τὴν πίστιν τῆς «Καθολικῆς Ἐκκλησίας» κατ' Ἀθανάσιον⁹³.

* * *

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἐχαιρέτισε μὲτ' ἀνακουφίσεως καὶ δοξολογίας πολλῆς τὴν ἀναγνώρισίν τῆς ὑπὸ τοῦ κράτους ὡς τῆς ἐπισήμου θρησκείας αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἐναγκαλισμοῦ κράτους καὶ Ἐκκλησίας ἐμελλε νὰ μὴ ἦσαν ἐνίοτε μικρότερα, ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπιζεν, ὅτε ἔζη εἰς τὰς κατακόμβας.

Ἡ ἐποχὴ, τῆς ὁποίας πρωταγωνιστὴς ὑπῆρξεν εὐτυχῶς ὁ Ἀθανάσιος, ἀπέδειξε τοῦ ἀνωτέρω λόγου τὸ ἀσφαλές. Οὕτω ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἐβόηθησε κατ' ἀρχὰς τὴν Ὀρθοδοξίαν πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς αἰρέσεως, τὴν ἔβλαψεν ὁμως ὕστερον τὰ μέγιστα, ὑποκύψας εἰς τοὺς κακοδόξους φίλους καὶ συμβούλους του⁹⁴. Κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ μέχρι Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, ἡ κατάστασις διὰ τὴν Ἐκκλησίαν εἶχεν ὑπερβῆ τὰ ὅρια τοῦ δράματος. Ἀλλὰ δὲν εἶχεν ὑπερβῆ τὰ ὅρια τῆς πνευματικῆς δυνάμεως τοῦ Ἀθανασίου, παρεχομένης ταύτης εἰς αὐτὸν ἀπὸ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὅποιον «συγκροτεῖ τὸν θεσμόν τῆς Ἐκκλησίας».

92. Πρβλ. H. von Campenhausen, μν. ἔργ., σελ. 80.

93. Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου 27: «ἦν γὰρ ἡ σύνοδος ἐγγράφως ὡμολόγησε πίστιν, αὕτη τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐστὶν» (ΒΕΠ 31, 168).

94. Ἐπανέφερον ἐκ τῆς ἐξορίας τὸν Ἀρειον, δικαίωσας ἢ καὶ ἀνεχθεὶς αὐτόν, ἐξώρισε δὲ καὶ ἔδωκε τὸν Ἀθανάσιον καὶ ὑπερασπιστὰς τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας.

Ἡ στάσις τοῦ Ἀθανασίου ἐναντι τῶν αὐτοκρατόρων τῆς ἐποχῆς του εἶναι ἐξόχως διδακτικὴ καὶ σχεδὸν εἰπεῖν κανὼν μὲ θεολογικὸν ὑπόβαθρον. Ἡ στάσις του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε συμπεριφορὰν τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορος. Ὅταν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ βασιλέως ἕνεκα τῆς προσωπικῆς του εὐσεβείας ἀπέβαινε πρὸς ὄφελος τῆς Ἐκκλησίας ἢ δὲν παρεκώλυε τὸ πνευματικὸν ἔργον αὐτῆς, τότε ὁ βασιλεὺς διὰ τὸν Ἀθανάσιον ἦτο «θεοφιλέστατος»⁹⁵ καὶ ἦτο εὐπρόσδεκτος καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμῃ τὰς ἐκκλησιαστικὰς συνόδους⁹⁶.

Ὅταν τὸναντίον ἡ ἀγνοία, ἡ ἀδιαφορία, ἡ κακόνιοι καὶ ἡ ἀσέβεια τοῦ βασιλέως, ἀναμιγνυομένου εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά, ἐπεσώρευε προβλήματα, δυστυχίαν καὶ κακοδοξίαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν⁹⁷, τότε ὁ βασιλεὺς οὗτος ἦτο «πλανηθεὶς εἰς ἀσέβειαν» καὶ «ὠμὸς»⁹⁸ καὶ ὑπεχρέωνε τὸν ἀετὸν τῆς ὀρθοδοξίας νὰ τοῦ γράφῃ: «μὴ τίθει σεαυτὸν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά, μὴδὲ σὺ περὶ τούτων ἡμῖν παρακελεύου, ἀλλὰ μᾶλλον παρ' ἡμῶν σὺ μάνθανε ταῦτα... σοὶ βασιλείαν ὁ Θεὸς ἐνεχείρησεν, ἡμῖν τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπίστευσεν... Οὕτε τοίνυν ἡμῖν ἄρχειν ἐπὶ τῆς γῆς ἔξεστιν, οὔτε σὺ τοῦ θυμιᾶν ἐξουσίαν ἔχεις, βασιλεῦ»⁹⁹. Λοιπὸν ὑποχρέωσιν ἔχει ὁ κοσμικὸς ἄρχων «μὴ διαφθεῖρειν τὰ ἐκκλησιαστικά, μὴδὲ ἐγκατασμίγειν τὴν ρωμαϊκὴν ἄρχὴν τῇ τῆς Ἐκκλησίας διαταγῇ»¹⁰⁰.

Ἡ ἀθανασιανὴ συμπεριφορὰ, γνωρίσασα κατὰ καιροὺς καὶ κατὰ πρόσωπα ἀλλαγὰς, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας εἶναι κυρίως πρόβλημα σχέσεων προσώπων καὶ ὄχι ἐφαρμογῆς συστήματος στατικῆς καὶ ἀμετακινήτου. Τοῦτο μάλιστα ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν οὐσίαν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶναι σχέσις προσώπων καὶ ζῆ μὲ τὴν χάριν τοῦ Παρακλήτου καὶ ὄχι μὲ σχολαστικὰ σχήματα.

Περαίνοντες διὰ στενότητα χώρου τὴν σύντομον καὶ ἀδρομερῆ, ὅσον καὶ ἀτελῆ, παρουσίαν τῆς προσφορᾶς τοῦ στυλοῦ καὶ Πατρὸς τῆς Ὄρθοδοξίας Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, πρέπει τοῦλάχιστον νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν τεραστίαν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε καὶ ἔχει διὰ τὸν μοναχισμόν τῆς Ἐκκλησίας τὸ ἔργον του «Βίος καὶ πολιτεία» τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου, τὸ ὁποῖον συνέταξεν, ἀποβλέψας εἰς τὴν δημιουργίαν — ὅπως καὶ ἐδημιούργησε —

95. Βλ. π.χ. Ἀπολογητικὸς Δεύτερος 70,1 (ΒΕΠ 31, 105) καὶ Πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖον Ἀπολογία 6 (ΒΕΠ 31, 14).

96. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος φέρ' εἰπεῖν παρέστη, ὡς γνωστόν, καὶ διεδραμάτισε σπουδαίτατον μέρος εἰς τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ οἰκουμένην Σύνοδον.

97. Βλ. Περὶ τῶν γεγενημένων παρὰ τῶν Ἀρειανῶν (ΒΕΠ 31, 242-289). Ἐνταῦθα ἀναλύεται ἡ συμπεριφορὰ καὶ ὁ ἀρνητικὸς ρόλος διὰ τὴν Ὄρθοδοξίαν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντῖου († 361).

98. Ἐνθ' ἄνωτ. 69,1 (ΒΕΠ 31, 279).

99. Ἐνθ' ἄνωτ. 44,7 (ΒΕΠ 31, 266).

100. Ἐνθ' ἄνωτ. 34,1 (ΒΕΠ 31, 259).

προτύπου μοναχικού βίου, ενώ συγχρόνως επέτυχε δι' αὐτοῦ καὶ τὴν θεολογικὴν καὶ ἐκκλησιολογικὴν θεμελίωσιν τοῦ μοναχισμοῦ καθόλου.

10. Σταθμὸς καὶ ἀφετηρία.

Ἵπεδειξαμεν χαρακτηριστικὰ σημεῖα τῆς προσωπικῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας προσφορᾶς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Ἀλλὰ τὸν Ἀθανάσιον, τὸ ἱερὸν τοῦτο ὄρος τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ ἁγίου Πνεύματος, μόλις ἠδυνήθημεν νὰ ἐγγίσωμεν. Ἐμείναμεν ἔξω («τῆς νεφέλης») ¹⁰¹ ὅπως ὁ Ἀαρὼν, πάντως ἐμείναμεν πλησίον τοῦ ἱεροῦ προσώπου καὶ διεπιστώσαμεν ὅτι αὐτὸ κατὰ τοὺς κρίσιμωτάτους ἐκείνους καιροὺς ὑπῆρξεν ἡ συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸς κατ' ἐξοχὴν ἐδέχθη τὴν χάριν τῆς θεολογίας, ἡ δύναμις τῆς ὁποίας «ἔστησεν» ¹⁰² τὸ κακὸν τοῦ ἀρειανισμοῦ καὶ ἄλλων πλανῶν.

Αὐτὸς ὀρθοδοξοποίησε τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐτοποθέτησεν εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἐκκλησίας με ἀδιαλείπτους καὶ τραχυτάτους ἀγῶνας πεντήκοντα καὶ πέντε ἐτῶν. Ἵπῆρξεν ἐνίοτε διαλεκτικός, ἀλλὰ δὲν ὑπεχώρησεν οὐσιωδῶς. Ἵπῆρξε διαλλακτικός, ἀλλ' οὐδὲν τῆς πίστεως παρέδωκεν. Ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τόσα πολλά, ὥστε κυριολεκτικῶς νὰ συνιστᾷ οὗτος σταθμὸν μέγαν εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Σταθμὸν ὅμως, ὅστις διὰ τὴν δύναμιν καὶ τὴν μεγαλωσύνην αὐτοῦ νὰ ἀποτελῇ συνάμα καὶ ἀφετηρίαν.

Εἰς τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ἐπανευρίσκομεν ὑπὸ ἠῤῥημένην καὶ κατὰ πολὺ ἀπηρτισμένην μορφήν τὴν αὐθεντικὴν θεολογικὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία διέρχεται μέσφ' Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, Εἰρηναίου Λουγδούνου καὶ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, διὰ νὰ συνεχισθῇ πάντοτε αὐθεντικῶς ἀξαναομένη διὰ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου.

Τὸν ἀκροτελεύτιον λόγον περὶ Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου ἂς ἔχη ὁ Θεολόγος Γρηγόριος. Ὅποῖος ὑπῆρξε λοιπὸν ὁ στῦλος τῆς ὀρθοδοξίας, ὁποία ἡ σημασία αὐτοῦ;

«ἀπλοῦς τὸν τρόπον πολυειδῆς τὴν κυβέρνησιν· σοφὸς τὸν λόγον, σφώτερος τὴν διάνοιαν· πεζὸς τοῖς ταπεινότεροις, ὑψηλότερος τοῖς μετεωροτέροις· φιλόξενος, ἱκέσιος... Προσθήσω δὲ καὶ ζῦγιον καὶ παρθένιον καὶ εἰρηναῖον καὶ διαλλακτῆριον... Ζήσας δὲ οὕτω καὶ παιδευθεὶς καὶ παιδεύσας, ὥστε ὄρον μὲν ἐπισκοπῆς εἶναι τὸν ἐκείνου βίον καὶ τρόπον, νόμον δὲ ὀρθοδοξίας τὰ ἐκείνου δόγματα» ¹⁰³.

101. Ἐξέδδ. 24, 9-18 καὶ 19,24.

102. PG 35, 1096C.

103. PG 35, 1125C, 1128A.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκ τῆς τελευταίας πως βιβλιογραφίας περὶ Μεγάλου Ἀθανασίου ἀναφέρονται ἐνδεικτικῶς καὶ κατ' ἐπιλογὴν πρὸς διευκρίνυσιν παντὸς ἐνδιαφερομένου τὰ ἐξῆς ἔργα καὶ ἄρθρα:

- J. Roldanus, *Le Christ et l'homme dans la théologie d'Athanase d'Alexandrie. Étude de la conjonction de sa conception de l'homme avec sa christologie*, Leiden 1968. Dietrich Ritschl, *Athanasius. Versuch einer Interpretation*, Zürich 1964. W. Schneemelcher, *Athanasius von Alexandria als Theologe und als Kirchenpolitiker*, ἐν *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 43 (1950/51) 242-256. G. Florovsky, *The Concept of Creation in Saint Athanasius*, ἐν *Studia Patristica* IV (1962) 36-57 (τὸ ἄρθρον ἐκυκλοφορήθη εἰς μετάφρασιν Στυλ. Παπαλεξανδροπούλου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο», ἐν Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Θέματα ὀρθοδόξου θεολογίας*, Ἀθήναι 1973, σελ. 9-32. Ἀθ. Γερομιχαλοῦ, «Ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος τοῦ Θεοῦ. Διδασκαλία τοῦ Μ. Ἀθανασίου», Ἀθήναι 1951. Παναγ. Δημητροπούλου, «Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου», Ἀθήναι 1954. Τοῦ αὐτοῦ, «Ἐἰσαγωγή» (σελ. 19-58) εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ἀπάντων Μεγάλου Ἀθανασίου» μετὰ νεοελληνικῆς μεταφράσεως τοῦ αὐτοῦ Παν. Δημητρ., ὑπὸ τοῦ «Ἐλληνικοῦ ἐκδοτικοῦ ὀργανισμοῦ», 1, Ἀθήναι 1973. Μιχαήλ Κωνσταντινίδου, «Ὁ Μ. Ἀθανάσιος καὶ ἡ ἐποχὴ του», Ἀθήναι 1937. J. Pelican, *The Light of the World*, New York 1962. H. J. Sieben, *Zur Entwicklung der Konzilidee. Werden und Eigenart der Konzilsidee des Athanasius von Alexandria*, ἐν *Theologie und Philosophie* 45 (1970) 353-389. G. Boildanza, *L'appartenenza alla chiesa nel pensiero di S. Athanasio*, ἐν *Divinitas* 7 (1963) 484-492. H. G. Opitz, *Untersuchungen zur Ueberlieferung der Schriften des Athanasius*, Berlin 1935. H. Nordberg, *Athanasius' tractates contra Gentes and de Incarnatione. An attempt at redating*, Helsinki 1961. T. F. Torrance, *The Hermeneutics of St. Athanasius*, ἐν *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 52 (1970) 446-468, 89-106 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, *The evangelical significance of the Homousion*, ἐν *Aba Salama V* (Athens 1974) 165-167. Τοῦ αὐτοῦ, *Athanasius: A Reassessment of his Theology*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 171-187. (Πρόκειται περὶ ὀμιλιῶν, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἔκαμεν εἰς Addis Ababa κατὰ τὰς ἐκεῖ διοργανωθείσας ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις ἐπὶ τῇ 1600ῆτηριδι τῆς κοιμήσεως τοῦ Μ. Ἀθανασίου, πρωτοβουλία τοῦ Μητροπολίτου Ἀξώμης Μεθόδιου). Adolf Laminski, *Der Heilige Geist als Geist Christi und Geist der Gläubigen. Der Beitrag des Athanasios von Alexandria zur Formulierung des trinitarischen Dogmas im vierten Jahrhundert*, Leipzig 1969. M. J. Rondéau, *Un nouvelle preuve de l'influence littéraire d'Eusèbe de Césarée sur Athanase: l'interprétation de Psauces*, ἐν *Recher. de Science Relig.* 56 (1968) 385-434. Ch. Kannengieser, *Le témoignage de Lettres Festales de S. Athanase sur la date de l'Apologie contre les païens, sur l'incarnation du Verbe*, ἐνθ' ἄνωτ. 52 (1964) 91-100. M. Merendino, *Paschale Sacramentum. Eine Untersuchung über die Oster-*

katechesen des hl. Athanasius von Alexandrien in ihrer Beziehung zu den frühchristlichen exegetisch-theologischen Überlieferung, Münster 1965. P. J. O'Connell, Rom und der Orient im IV. Jhr. Die Chronologie des Athanasios, Petros und Thimotheos von Alexandrien, ἐν Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 52 (1970) 39-46. J. Coman, Ἀπόψεις τινές τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἐν Κληρονομία 5 (1973) 330-346. M. Tetz, Athanasiana, ἐν Vigiliae Christianae IX (1955) 159-175. Κωνσταντίνου Καρακόλη, Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Θεσσαλονίκη 1968. F. L. Cross, The Study of St. Athanasius, Oxford 1945. Στυλιανός Γ. Παπαδοπούλου, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας περὶ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὰς πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολάς αὐτοῦ, Ἀθήναι 1971 ἐκ τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» 53 [1971]. G. S. Hapland, The Letters of S. Athanasius concerning the Holy Spirit, London 1951. R. Weyenborg, Apollinaristic interpolations in the Tomus ad Antiochenos of 362, ἐν Studia Patristica III (1961) 324-330. Régis Bernard, L' image de Dieu d'après St. Athanase, Paris 1952. Guido Müller, Lexicon Athanasianum, Berlin 1952. Robert W. Thomson, Athanasius. Contra Gentes and De Incarnatione, Oxford 1971. E. Wolf, Asterisci und Obelisci zum Thema: Athanasius und Luther, ἐν Evangelische Theologie, 1958, σελ. 481-490. Εὐ. Θεοδώρου, Τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς προσωπικότητος τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου (ἀνάπτυπον ἐκ τοῦ περιόδ. «Ἐφημέριος» [1973]), Ἀθήναι 1973. J. N. D. Kelly, The Athanasian Creed, London 1964. P. Meijering, Orthodoxy and Platonism in Athanasius. Synthesis or Antithesis? Leiden 1968. Κ. Καρακόλη, Ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, ἐν Γρηγόριος Παλαμᾶς 48 (1965) 277-289, 354-366. T. Orlandi, La traduzione copta dell' Encomio di Atanasio di Gregorio Nazianzeno, ἐν Le Muséon 83 (1970) 351-366. G. A. Egan, A Treatise attributed to Athanasius ἐν Le Muséon 80 (1967) 139-151. Anna Marie Adgaard, Christus wurde Mensch, um alles menschlich zu überwinden. Athanasius, Contra Arianos III 33, 393C, ἐν Studia Theologica 21 (1967) 164-181. A. Leith, Reason and revelation in St. Athanasius, ἐν The Journal of Theology Studies 39 (1970) 385-396. Διδασκαλία τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου πρὸς Ἀντιόχον Δούκα (ἐκδ. τὸ πρῶτον Σωφρονίου μοναχοῦ Ἀγιορείτου ἐκ Παιδεστοῦ Κεχοιριόγλου, νῦν δὲ τὸ δεύτερον ὑπὸ Σ. Σχοινᾶ), Βόλος 1966. Rudolf Graber (Bishop), Athanasius und die Kirche unserer Zeit. Zu seinem 1600. Todestag, Abensberg, Verlag Josef Kral 1973, σσ. 87. Hermann-Joseph Vogt, Les Patris dans l'histoire de l'Église: Athanase et ses contemporains, ἐν Concilium 88 (1973) 35-46. Ἡλία Μουτσούλα, Ἡ πρὸς Ἐπίκτητον ἐπιστολή τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἐν Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 55 (1974) 390-409.